

प्रध्यात्मसमाधये ॥ श्लो. १।३ ॥ २६
अथ रामोऽपि तस्मिन् विता वासव
एवैष्टितं उवाच सीता मे कांते श्रु
तु जानकी मे वचः ॥ रावणे
मिदुःखं वेत्ता प्रागपि क्षतिं तंति
कम् त्वं दुःखाणां त्वदाकाशस्याव
धिबोद्धजे विद्वा ॥ २ ॥

Acc. 132

१३२

५

२६

संबंधा

हृत्साधुकृत्याद्विषयः पापकृत्यामित्याद्या उत्तरश्चाद्यधोरेक्ष्यविनाशवित्तिचसूत्रं मपीममेवर्थस्फ
टीचकार नहि पुरापपापयोरभावेत्सस्पर्शशंकापुदेति येन श्रुतिस्मृतिभिः साक्षात्प्येतनचपुराप
पापोगुरासंबंधाभावे संभवतो तो ज्ञानानंतरं गुणसंबंधो वश्यमास्येयं ज्ञानानंतरं मेव कर्म वि
स्पर्शाभावं श्रुतिस्मृतिस्त्राणि वदंति श्रुतेन गुणोभावाद्गुणातीतकश्चिदपि किंतु गुणानभिधत्तत्वादेवेति
पुक्तं ननु तर्हि ज्ञानानंतरं विशेषप्रसंग उभयोर्गुणयुक्तत्वाविशेषत्वादि चेन्न श्रुतिभिरुक्तत्वा नुमि
तत्वरूपमेव शेषस्य विद्यमानत्वात् ननु सति देहसंबंधे यदा गुणराहित्यं नैव स्यात्तदा जीवन्मुक्तिर्व्यो ह्येत
गुरासंबंधरूपबंधस्य विद्यमानत्वात् तद्वति चेदं मिथ्यापत्तेस्तथा हि जीवतो मुक्तिः खलु जीवन्मुक्तिर्जीवत्वं हि
स्त्वदेहत्रयविशिष्टत्वे देहविशिष्टत्वे प्राणादियुक्तत्वे वा जीवन्नयमिति व्यवहाराभावस्तु प्रकृतिलये
पुत्रेतेषु चातिसेस्तथा च ज्ञानानंतरं देहत्रयविशिष्टत्वं चेन्न सो मुक्तः न ह वै स शरीरस्य वसतः प्रिया प्रि
ययोरपहतिरसि शरीरं वा बसंतं प्रिया प्रिये न स्पृशते इति प्रिया संबंधरूपबंधस्य सत्त्वात् ज्ञानानंतरं मेव
देहत्रयनष्टमिति चेन्न तदनासो जीवन् प्रपंचितं चेदमाचार्ये जीवन्मुक्तिखंडनावसरे

विश्रुत्यनुगृहीतत्वात् नन्वालसिनस्तवालसएवप्रतिबंधकोविवेचनेभविष्यतीत्याशं
कामपनुदन्नाहवीदीतमितितथाचस्वसंकल्यादेवरचितब्रह्मण्डगणोभगवान्मय्याविश्यस्व
संकल्यादेवालस्यादिप्रतिबंधकगणानिरस्यस्ययमेवसर्वसंपादविष्यतीतिभावः ननुकदाचि
त्यमादाच्छास्त्राशयविस्मृतिर्भगवतोपेक्षदापराधीनस्यतवतद्गानाधीनज्ञानस्यविस्मृतिर्यय
मेवभविष्यतितथाचशास्त्राशयविवेचनंदुर्घटमेवेत्यतश्चाहब्रह्मणोपीति तथाचब्रह्मणोपि
विस्मृतवेदस्मारकस्यभगवतो नविस्मृतिशंकावकाशंलभतेइतिभावः नचानब्रह्मणोन्य
तोवेदाध्ययनमप्रसिद्धमितिशंकनीयं योब्रह्मणोविदधाति सर्वमित्यादिश्रुतिषुप्रचो
दितायेनपुरासरच्यतीत्यादिस्मृतिषुचप्रसिद्धत्वात् ननुचकादाचित्कापराधजनितको
पाद्यदिभगवान्शास्त्राशयमेवप्रकाशयेत्तदातद्विवेचनेमेवदुर्घटमितिप्रशंकांनिवा
रयन्निशिनष्टिकमलापतिमिति नतावद्भगवतोपेक्षकरुणासमुद्स्यशुद्धसत्त्वमूर्तिः को
पसंभवः संभवेपेकरुणाप्रवराचिताजननीस्वयमेवानुनेष्यतितथाचभगवतिकोपासो

शास्त्राशयमुद्घटयतः श्रीरामचंद्रस्याशयार्थेनैवस्मारकत्वादितेस्येवात्रानुरूपत्वात् नचे
 मिधयेतादृशदेवतास्मारकरूपकश्चिच्छोकोनिबंधनीयस्तस्यतर्कमर्थोपस्थापकत्वादितिचे
 न्न आशयविवेचकेनिबंधेआशयेनैवतादृशदेवतास्मारकस्यानुरूपत्वेनाभिधयास्मार
 कस्यानुरूपत्वादितिद्वदानीमेतदाग्रहवतामपिसंतोषयंस्तादृशेनैवपद्येनतमेवेष्टेवं
 स्मरति यस्यनिश्चसितंवेदावीक्षितंचारिबलंजगत ब्रह्मणोप्युपदेष्टारंवंदेतंकमलापतिं ननु
 शब्दब्रह्मसुदुर्बोधोमतिशास्त्रस्यदुर्बोधत्वेमेकादशेभागवतास्वयमेवाकृतंनत्कथंत्वंविवेचय
 सीत्याशंकामपनुदन्नाहयस्यनिश्चसितमितिअनेनचशास्त्रेणोक्तत्वादितिस्त्राचोर्द्धी
 तस्तथाप्रकाररात्वात्सर्वज्ञःशास्त्रात्मकस्वकार्याशयामिजतरोभगवान्स्वभक्तायमहं
 स्वयमेवशास्त्राशयंप्रकाशयिष्यतिनाजममकश्चित्प्रयाशोऽपेक्षितइतिभावःननुभगव
 तंशास्त्रकाररात्वेकिंप्रमाणासिचेच्छास्त्रेणोक्तत्वादितिस्त्रमेवननुतस्यापिपोरुवेयत्वा
 दप्रामाण्यस्यादितिचेन्नैतत्समस्तोभूतस्यनिश्चसितमेतद्यद्वेदोपजुर्वेदस्तमेवेदइत्या

असर्वैरवद्विदं बुद्धेति युक्तिः विशेषणवाचकानां परंपर्याविशेष्यवाचकानां च सादाद्विशेष्ये
 पर्यवसानमिति विशेष्यं च चिदचितोर्विशेषणयोर्बुद्धे चयः दृष्टिभ्यां तिष्ठन्त्यः आत्मनितिष्ठन्नि
 त्यादिश्रुते निवासपदं च दृढातिश्रयमाणात्वात् सत्येकं संबध्यते जानपदं चाव्यविहितबुद्धप
 दार्थयाथात्म्यपरंतथाचबुद्धनिवासापतद्याथात्म्यज्ञाननिवासापत्वेत्ययमर्थः संपद्यते
 ननु लाघवाद्बुद्धनिवासापत्वेत्येव वक्तव्यमिति चेन्न सर्वशब्दस्य चिदचितोर्विशेषणत्वसूच
 नार्थत्वात् ननु सर्वशब्देन बुद्धनिवासत्वं व्यापकत्वादि तेन नये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते मे शु
 चाप्यहमिति स्मृतेऽसामन्यतंसर्वत्र सत्त्वेऽपि विशेषतस्तु भक्तानामेव सर्वदा स्मृतिविषयत्वेन
 तेऽप्येवावस्थितत्वात् ननु बुद्धनिवासत्वं कुत इत्यत आह जाननिवासापत्तिशेषशेषित्वरूप
 बुद्धपदार्थयाथात्म्यज्ञानवतामेव सर्वदा स्मृतिविषयत्वेनेमेव तेन बुद्धनिवासत्वोपपत्तेः
 ननु तर्हितस्याज्ञत्वमेवैकमेवाद्वितीयमयमात्मा बुद्धेति श्रुतिविरुद्धज्ञानवत्त्वादित्यत आह
 मुनय इति मननशीलापेत्यर्थः मननशीलस्य नाज्ञत्वशंका कलंकलेशोपीति भावः ननु ना

पोवकोशलभते इति स्यादेवं यदि निश्चसितवेदेवीदरागजगदुत्पादकोबुलोपदेशकोविमु
 रेवस्यान्तेन तदस्ति प्रमाणाभावात् न चास्य महतो भूतस्य निश्चसितं तदेव तदुत्पादो ब्रह्मा
 रामित्यादिश्रुतयः एव प्रमाणासिति वाच्यं तत्र सामान्याभिधायकैरित्यतश्च च्छेदेः प्रति
 पादितत्वेन नाम्नाऽप्रतिपादितत्वादित्याशङ्कामपनुदन्नाह तमिति तथाचाविद्वदंगना
 गोपालं प्रसिद्धेनामवतिष्ठत्युपागोपितेति भावः ननु लोकि कप्रसिद्धेः शास्त्रप्रसिद्धिवा
 ध्यत्वाच्छास्त्रप्रसिद्धिरेव गरीयसीवाच्यासाचात्र नास्ति सत्यां न शिवादीनां पपीश्वरत्वे
 न प्रसिद्धिरस्येव तथाचा निर्णाय एवावशिष्ट इति चेन्न तस्य सिद्धेर्गोरात्वात् यथान
 तस्य सिद्धेर्गोरात्वं तयोपरिष्ठादुत्पादयिष्यते इदानीं यथकर्तारं नमस्करोति नमस्तेसेमु
 नीशाय प्रथमायतयस्विने सवेजाननिवासाय वाल्मिकिमुनेये नमः इति देशकालाप्रतिबद्धं
 सर्ववस्तुविषयकं याथात्म्यज्ञानं सर्वज्ञानं तन्निवासाय तद्धेतु इति तु प्राकृतानामस्यार्थः तत्त्ववि
 दंतु सर्वज्ञानं सर्वज्ञाने तयोर्निवासायेति अत्र शर्वशब्दवाच्यं परब्रह्मेव श्रुतिर्होयुक्तिश्च श्रुति

तिचेन्नोत्रैव न ते वा गन्तुकाचिदत्र कान्ये भविष्यतीति स्मृतिरूपेण ब्रह्मवाक्येनानुगृहीतत्वस्य
 दृश्यमानत्वात् न च श्रुत्यननुग्रहशङ्कनीयः ब्रह्मवाक्यस्य तत्कल्पत्वात् न चानुमानानु-
 ग्राहकस्य ब्रह्मवाक्यस्यापि यो रूषेयत्वात् प्रामाण्यं स्यात् प्रामाण्ये च तदनुगृहीतस्यानुमा-
 नस्य सुतरामप्रामाण्यमिति वाच्यमूनभारती मंगलबोधोपलक्ष्यते इति भागवते ब्रह्मणा स्व वा-
 क्यप्रामाण्यस्य स्वयमेवोक्तत्वात् न च यो रूषेयत्वेन हेतुना स्मृतिसामान्यस्याप्रामाण्येति
 हेतुकुतस्तरां स्मृतिविशेषरूपा यो वेद्यासि कीयायाः बाल्मीकीयाया वा ब्राह्मीयाया वा
 स्मृतेः प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यमस्मृतीनां प्रामाण्यं श्रुतिमूलकत्वाच्च श्रुतिमूलकत्वं चात-
 तमप्रणीतत्वात् न चैवं वेदप्रस्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यमस्तस्याः श्रोतृवरीस्पृष्टो-
 क्तो यदिति प्रत्यक्षे वेदविरुद्धत्वात् नोभमूलकत्वेनाप्युपपत्तेश्च न चोत्र प्रत्यक्षे वेदविरोधो
 दृश्यतो स्याः प्रामाण्यमेवेत्यास्तां विस्तरः ननु न ते वा गन्तुं तत्ति ब्रह्मवाक्यं यदि स्यात्तदैव स्या-
 न्न च तथा किंतु कविवाक्यमेवेति चेन्न तत्सूचकत्वेन तत्साधकत्वात् किंच श्रुतिरूपतया ४
 यीदं प्रामाण्यं श्रुतिरन्न च या कीर्णिका कसागरमुद्गत तदिदं श्रूयता मा र्वं पुरण्य पाप भयापहं

मनमनसोऽतपस्विनो मतनशीलत्वं संभवतीत्यत आह प्रत्यतायतपस्विने इति ननु मुनिस्त्वे किं
प्रमाणमित्यत आह तस्मै इति प्रसिद्धयेत्यर्थः ननु मुन्येति यस्मिन् रय इत्युक्तेर्मुनयोऽपि मुन्येति
त्यत आह मुनी शोयेति समर्थनमोहस्य ह्युशक्यत इति भावः मुने एव कथोक्तु कत्वं येन तच्च
मस्करोति कुजं तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरं आरुह्य कविताशारदां वंदेवाल्मीकि कोकिलं
मिति ४ स्पष्टोऽर्थः रामचरितकथनत्वभावत्वं तदुक्तार्थस्य श्रुतिसारत्वं तदुक्तशब्दस्य सुंदरतरं
त्वं तस्य च सारग्राहित्वेनोत्तमत्वं भंगपदेन स्वयं स्तोत्रिवाल्मीकेर्मुनिभंगस्य कविताव
नचारिणः शृण्वन् रामकथानादं कोनपाति परांगतिं पूषता गतिमित्यस्येतत्काव्यप्र
वर्णमोक्षस्यापि हेतु किं मुत धर्मार्थकामानामिति भावः स्पष्टमन्यत्र क्वचित्तु मुनि सिंह
स्येत्येव पाठस्तस्य तु स्वनिर्णीतवेदार्थशंकाभ्रान्यस्येत्यर्थः अथ वा क्यतात्यर्थोऽथ निखि
वेदतत्त्वविदुत्तममुनेर्वाक्यतास्यार्थविवेचैर्कर्तुं कामस्तावन्त्यापारं व्यवस्थापयति त
थाहि इदं काव्यं प्रमाणं श्रुतिमूलकत्वाद्भरतादिवत् न च हेत्वसिद्धिः श्रुततमप्रणीत
त्वेन हेतुना तत्सिद्धे ननु वेदविदं श्रुतिस्मृत्यननुगृहीतमनुमानं न प्रमाणाय यमोरोहती

५

पत्वं स्यात्तथा चाश्रितव्यमेवेत्यत आह पुण्यमिति तया च नारायणचरितप्रतिपादके काव्ये वा
 पसंभंधगंधोपीति भावः नुनुभवतु बुद्धवाक्यानां या यत्त्वयदि ईस्वरसत्त्वे तदप्रतिपाद
 कत्वं तेषां स्यान्न तु तदसि प्रत्युत ईश्वरसत्त्वे तदप्रतिपादकत्वात् पुण्यत्वमेव स्यात् सत्यव
 चनात्वादिति चेन्न तस्य सत्त्वात् नुनुप्रमाणत्वस्मन्मते प्रत्यक्षमेव निर्दुष्टं तदभावादी।
 श्वरो नास्तीति चेन्न शब्दानुमानयोरप्रमाणत्वे विदेशगता नामवत्संबंधिना मृत्युसूचक
 पत्रिकया मृतप्रतीत्यनुपपत्तेः श्वोपदिष्टमर्थमनवबुध्यमानं शिष्यं चेष्टयानुमिष्यत्वया
 युनरुपदेशानुपपत्तयोः प्रमाणत्वे सिद्धे सिद्धौ मगवानूतेषां क्षिप्तं कुरादिकं सकृत्
 ककार्यत्वाच्च दृष्टवदित्याद्यनुमानानां यावाभूमीजनयनूदेव एव इत्यादि श्रुतीनां च प्र
 माणा भूतानां सत्त्वात् पराक्रान्तं चात्र सूत्रमिति रित्युपरम्पत्तेन नुनिघासंतं निघासी
 यान्न तेन ब्रह्म हार्ते वेदित्यर्थं शास्त्रस्याप्यपत्तंकुत इति चेत्स्मृत्यो विरोधेन्यायस्तु च त

५

धर्मार्थकामसंपुर्णं स्मृतिश्रुतपुष्टं हितमित्यनंतरमेवोक्तत्वात् अनपुर्वश्लोकस्य च यशः
श्लोकरूपतया श्रुतपण्येव निष्पत्त्या इत्यर्थः ननु श्रुतयः संत्येव किमनेनापूर्वनिबंधे सतः
ह। अद्भुतमिति न त्वद्भुतान्यपि विविचित्रकथायुक्ता निभारतादीनि संतीत्यत आह काव्यसा
गरमिति तेषां सुहृत्संमितोपदेशरूपत्वेनास्य वक्तव्यता संमितोपदेशरूपत्वेन ततोऽप्यद्भुत
तरत्वादिति भावः द्वितीयश्लोकस्य तु तत्प्रसिद्धं इदं बुद्धिस्थं नार्थकाद्यं श्रूयतां अवलोकनं
भावयेदित्यर्थः कीदृशं तत्कार्यं धर्मार्थकामसंपुर्णं धर्मशास्त्राणि धर्ममेव च यादयंति ना
र्थकामोऽर्थशास्त्राणि स्वार्थमेव न धर्मकामौ कामशास्त्राणि काममेव न धर्मार्थौ इदं चे
कमेव त्रितयप्रतिपादकं त्रितयप्रदं चेत्यत इदमेव श्रोतव्यमिति भावः नन्यत्रिंसादि
धर्मप्रतिपादकानामपि बुद्ध्वा कथानामीश्वरनास्तित्वप्रतिपादनात् यावत्तमिव कामस्त
स्त्रस्यापि दृश्यं च पुरुषानरो बापेत्यादेः परद्वारा मिगमनोपदेशकत्वात् यावत्तमिवास्मापि या

६

6

६

पपत्तेष्वस्तुतस्तुविषयाणां भोजनादिव च रीरनिर्वाच्यरीरमिर्विज्ञानात्तत्त्वमिदं साधन
 त्वाद्यदाविषयात्मामेशरीरविद्योगरूपापत्तिः प्राप्ता तदा दृष्टं च पुरुषानन्दोऽप्येति स्मृतिर्व्यवस्थाप
 नीयश्चन्यथाऽन्तरमेव वात्स्यायनोक्तेन परदारगमननिषेधकेन पांचाली हरणो न कीचको न सो जान
 की हरणो न रावण इत्यादिवाक्येन विरोधापत्तिरिति ननु पूर्वमस्याः स्मृतेऽप्यपत्त्यमुक्तं पाप ~~प~~ इति पा
 दकत्वात् एवं च व्यवस्थायां तदसंगतमेवेति चेन्न तादृग्व्यवस्थाज्ञातुमसमर्थो नूरागो देव परदार रतान्
 मूर्खान् निषोपे निषो जक तथा पापत्वस्यापि संभवात् इत्यास्तां तावत्प्रकृतमनुसरामः पुनः कीदृशं पापो
 विद्यातद्वयं संसारं हंतीति न च स्तुत्रिवर्गप्रतिपादकत्वं तथापि मोक्षप्रतिपादकत्वात् मुमुक्षुभिस्तु हेयमेवे
 त्यत्र आह पापमया परमिति पापोऽविद्यातद्वयं संसारं हंतीति तथा तथा च मुमुक्षुभिरपि श्रोतव्यमेवेति
 भावः पुनः कीदृशं श्रुतिस्मृत्युपबृंहितं श्रुतिस्मृती उपबृंहिते येन ततथा श्रुतिस्मृत्यर्थनिर्णया समर्थो नालो
 क्यतद्विवरणरूपकृतमित्यर्थः तथा च श्रुतिस्मृत्योर्विवरणरूपत्वाच्चतुर्वर्गप्रतिपादकत्वाच्च निखिल
 जनैरपीदमेव श्रोतव्यमिति भावः ननु पूर्वोदाहृतयोः श्लोकयो रर्थवादत्वं स्यादिति चेदस्तु तयो रर्थवाद

स्वतथापि न तत्रागच्छते तस्य स्वार्थे तात्पर्यक

वानव्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तुवलवधर्मशास्त्रमिति स्थिति रित्युक्तेस्तस्य ब्राह्मणान्नहन्यादित्यादि धर्मशास्त्रविरुद्धत्वेन
दुर्वलत्वात् ननु नात्र धर्मशास्त्रविरोधः समानविषयत्वाभावात् किंतु ब्राह्मणसामान्ये प्राप्तो हनननिषेधोऽत्रातता
यिव्यतिरिक्तेषु नियम्यते इति चेन्न ~~न~~ व्यवपनं द्विविधा दानमित्याद्युक्तौ घटिवत्त्वं च नानावधायमेन नवधशब्दार्थं
निर्णीय नान्यास्ति दैहिक इत्यनेन ब्राह्मणवधस्य भगवता स्वयमेव निषिद्धत्वात् अतोर्थशास्त्रत्वेमेव तस्य धर्मशा
स्त्रादिरुद्धत्वेन पापत्वमिति सर्वमयदातं ननु दृष्टं पंचपुरुषान्नदोषायेत्यस्य कामशास्त्रस्य कुतः पापत्वमिति चे
त्यरदारं ने गच्छेदिति विरोधात् ननु नात्र विरोधः समानविषयत्वाभावात् किंतु दारसामान्ये प्राप्तो गमननिषे
धो दृष्टं पंचपुरुषव्यतिरिक्तेषु नियम्यते इति चेन्न तथापि यो निशंकरो दौषस्य तदवस्थत्वात् यो निशंकर
दौषश्चोत्रे वदन्नारथराज्यवर्गानप्रकरणोक्तः नभासीद्यो निशंकर इति किंचानेकश्रुतिस्मृत्यननु
गृहीतत्वादीयं वास्यायनस्मृतिरप्रभारामेव नन्वेतस्मृत्यननु गृहीतत्वादन्यासोमेव स्मृतीनामप्रा
भारामं कुतो न स्यादिति चेन्न अस्यासां तु स्मृत्यनवकाशप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकासप्रसंगादि
त्युत्तरमीमांसान्यायानुगृहीतत्वात् देतदप्रभारामस्यैव स्वीकर्तुं योग्यत्वात् रागभूलकत्वेनोपाय

निरूप्यततस्तत्राप्यस्यविष्णोः परत्वं प्रतिपाद्यततोभक्तवात्सल्यस्तु च कभगदाविर्भावप्रतिपाद्याविर्भूतत्वं
 न गुर्वनुगमनादिधर्मसंप्रार्थिताभिच्छलात्मात्मकंतत्कालंचोपदिशताभगवताभक्तोपकारमुपदिदेश
 तथाहि उपक्रमे सरस्वतीरे निविष्टो जनपद इत्यस्य शुचिदेशनिवासोपि धर्मकारणमतस्तुः सर्वशुचिदेशनि
 वासो विधेय इत्यभिप्रायः अत्र च शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य पुण्यतीर्थजलानुत आगमोपप्रजादेश इत्यादि स्म
 र्थोनुसंधेय दशरथवर्तनिधर्मात्मा इत्यस्य निजधर्मरत इत्यर्थं न चलति निजवर्णधर्मतोय इत्युक्तोर्निजध
 र्मस्याप्यधिकारिविशेषणत्वात् अगिमंजितेद्विषय इत्यादिविशेषणं जितांतर्वाह्येद्विषयमित्यर्थकं श
 मदेमेपर्यवसन्नं विवेके वैराग्यमंतरानुयन्तं तमाक्षिपत्य गिमान् अद्वादिगुणानुपलक्षयति तथा
 च शुचिदेशनिवासी निजधर्मरतो दशरथो विवेकादिगुणसंपन्नो भूत् भगवत्प्राप्तिकामेनैतादृ
 शेनैव भवितव्यमित्यभिप्रायः पूराज्ञौ रैश्वर्यवर्णनस्य दृष्टो धर्मात्मा यद्वैश्वर्ययुक्तोपि सत्या
 न्न चलितस्तादृशा स्थितप्रज्ञेनैव भगवान्प्राप्यते इति भावः योराणां धर्मसुखादिवर्णनस्य धर्मा
 त्मनां संगोदपि धर्मात्मानः सुखिनश्च भवन्तीत्यभिप्रायः गुरुणां मन्त्रिणां वर्णनस्य च सत्संगादेव स

नमवाप्यते अतस्तत्संगो न स्याज्ज इत्यभिप्रायः

स्यब्रह्मवाक्यस्यतुनार्थवादत्वंतथात्वेनाप्रतीयमानत्वात्किंचप्रमाणांतरविरुद्धस्यैवार्थवादस्यसा-
र्थापर्यवसायित्वंआदित्योयूपश्रुत्यादिवत्तनतुप्रमाणांतरविरुद्धस्यनचात्रप्रमाणांतरविरोधोदृश्येतअ-
तएतयोरर्थवादत्वेपिनस्वार्थापर्यवसायित्वंकिंतुस्वार्थापर्यवसायित्वमेवतथासत्येतत्काव्यस्यवेद्योप-
बंदहरारूपत्वात्संदिग्धोवेदार्थएतदनुसारेणैवोन्नेयइतिसर्वसमंजसंहरिःॐतत्सदयनिखिलजगदुद्धर-
रगायकासुरांगतोभगवान्वाल्मीकिर्ग्रथारभेतदिदंश्रूयतामस्मिन्श्लोकेयथात्रिवर्गोपिदेशकत्वंतुस्यु-
ततयास्यकाव्यस्यषड्विधकामसंपुक्तमित्यनेनप्रतिज्ञातंमोक्षोपदेशकत्वंतुपापभयापहमित्यनेन
किंचित्संगोप्यतेथेवत्रिवर्गस्युत्तयावर्णनांचकारमोक्षंतुप्रतिरहस्यतयाप्रशतचितायजितेद्विया-
पप्रहीणादोषायथयोक्तकारिणोगुणान्वितायानुगतायसर्वदाप्रदेयेमेतत्सतनमुमुक्षवेइत्या-
दिस्मृतदुर्लभाधिकारिकतथान्नध्वनिप्रधानंश्रेष्ठंस्यादित्युक्तेःस्वकाव्यस्यश्रेष्ठंस्त्वयमोक्ष-
स्यचंग्यार्थत्वेनप्रधानत्वात्रिवर्गेभ्यःप्राधान्यंस्त्वयन्परोक्षप्रियाइवदिदेवाइतिश्रुतेपरोक्षेरावर्णय-
स्त्वत्कोशलोनामेत्पारभ्यतांडकावधांतेनप्रकरोन्नभगवत्याप्तधिकारिणंतत्प्रादात्यकथनपूर्वकं

ब्रह्मांडजनको भगवाभक्तिगृहीत हृदयोदशरथपुत्रतांगतग्रहो भगवतो भक्तवात्सल्यमित्यभिप्रायः ततो
विश्वामित्रकथायां प्रारभ्य भगवतो विश्वामित्रानुगमनमप्रार्थितान्स्त्रेलाभस्ताटकावधश्चेत्येतासां कथानां
यदा भगवतादिगुर्वनुगमनं कृतं गुरुरनुगतव्योभिवादयितव्य इत्यादि प्रमाणान् दृष्ट्वा किमुतान्यस्येति तत्फलं
चाप्रार्थिभिस्त्रेलाभ इति गुर्वनुगमनदिभिः धर्मैर्लब्धो भगवानविद्यां हि न स्तीत्येतदभिप्रायत्रयमिति तथा
च समुदितार्यस्तु सुविदेशनिवासिनां निजधर्मरतानां विवेकवैराग्यदिगुणसंपन्नानां प्रारब्धायतितादि।
रत्नाविद्धिन्नभोगान्भुजानानामप्यविनष्टधारणानां निजसंगोदवधर्मसुखजनकानां सत्संगाविरहि
णामजितदुःसहविषयवेगानां गुर्वनुगमिनां तस्य सादात्मिष्ठलाभवतां विष्णोः परत्वं ज्ञानतां स्वयमेव भ
गवदाविर्भावो भवति अविर्भूतो भगवान्ताटको तुल्यामविद्यां हि न स्तीति अविद्याश्च भगवदापरो
क्ष्यानंतरमेव नाशः भिद्यते हृदयगुंथिच्छिद्यंते सर्वसंशयाः दीयंते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे पर
वेर इति श्रुतेषु मरीच्यादिनाशकथया अविद्यानाशानंतरं तत्कार्यनाशः सूचितः विश्वामित्रानुगम
नास्त्रेलाभकथे भगवदाविर्भावानंतरोक्तैर्पथवशात्पाठक्रमादर्थक्रमोवलीयानिति न्यायेनाधिका

अथ्यं गच्छायास्तु अहोऽतिदुःसहो विषयवोगो यद्विषयपरमानं भित्तोपि ऋष्यं गोमुमोह अतस्तत्संगोदु
 रतस्त्याज्य इत्यभिप्रायः ततोदशरथयज्ञप्रकरणो विष्णोः परत्वं प्रतिपादितं तत्तु सुस्पष्टमेव प्रती
 येते तथा हि ब्रह्मासुरेश्वरस्याभास्तत्र नारायणः प्रभुरिति अस्वार्थः तत्र नाम तयो ब्रह्मस्यारोवा
 प्रभुर्नारायणश्चागतः कीदृशयोः सुरेश्वरयोरिति सुरेश्वरपदं च विशेषणं इदं सुपरिष्ठादुक्त
 कृत्वात् न च तत्र तत्र शब्दस्य यज्ञ इत्यर्थो वाच्यः अनंतरोक्त तत्र शब्देनैव न सत्त्वापेक्षः अत्र च स्वा
 म्यादिषो गेष्वही सत्तम्यो इत्यनेन सप्रमी प्रभुत्वं तयोर्नियतं न्वमेव यद्वा सुरेश्वरशब्देन विष्णुरेव
 गृह्यते तः सुरेश्वरशब्देन विष्णुग्रहणं तात्पर्यं तु सुरेश्वरो विष्णुरेव न ब्रह्मा नापि स्थानात्तस्मिन्नेवासं
 कुचितेश्वरत्वस्य सत्त्वादिति तथा च भागवते कोनामलोके भगवत्पदार्थः न कोपीत्यर्थः अत्र च नि
 धारितो एव यही अत्र च तत्र यो वागतास्तेषां मध्ये प्रभुस्तु नारायण एवेत्यर्थः अतएव तमवुवीत
 तो ब्रह्मा विष्णुं सुरगणैः सह आर्तानामपि लोकानां मार्तिहामधुस्तदनयांचासहेतस्त्वामातोः श
 रण्यो नो भवाच्युतः इति ब्रह्मादीनां पाचनाप्युपपद्यते ततः पुत्रजन्मांतप्रकरणात्पचानंतको वि

५

७

५

ॐ अथ बालको देसंते पेशा सुटतया वरीतं त्रिवर्गो कांडो षट्के सुटतरं विस्तेर रावरी नमो दसवान्ये
 कानधीने वा विषयत्वात्परमपुरुषार्थ इति ते त्रेवशास्त्रस्य परमतात्पर्यमतः स एव सर्वेषां ये
 स्यादनीय इति श्रेयस्का मानुषदिशानुपदिशान् बालको देसंते पेशा वरीतं मयि ससाधनं मोक्षमा
 चित्त आरभ्य कथा समाप्ति ययंतं भरताचरणौ श्रीरामचंद्राचरणौ श्रद्धिकृत्वौ वैरीयां चकार तथा हि
 अथो ध्याकांडोपक्रमे भरतस्य माता महकुलं प्रति प्रेषण समये कर्तव्योपदेश वाक्येषु मातुलपदमध्यात्म
 यत्ते पूज्योपलक्षकं आर्यकर्मपदं सत्कर्मपरंतत्तत्र अभिवादनव्रतचर्यापतात्मत्वापदेशस्ततः स दुःख
 रासहवासोपदेशस्ततः पुनर्द्विजाभिवादनमुपदिश्यत तत्र शंसाधिजानुद्धि र्षाभिवादनपुनरुक्ते स्तात्प
 र्धतु द्विजास्त्ववश्यमभिवाद्यितव्या इति अत एवानंतरमेव शंसाप्युपयद्यते ततस्तेभ्यः सर्वो राशा
 स्त्राणीत्यनेन ब्राह्मणो देवाध्यतव्यं नान्यत इत्युक्तं अध्यायनस्य ब्राह्मणाधिकारिकत्वोक्तेस्ततः त
 रामप्यासितुं पुत्रवृथानाहं सिधुत्रक इत्यनेन व्रथास्थितिनिषेध उपदिष्टः एतावता प्रवेधेनाध्यने
 इति कर्तव्यता उपदिष्टा ततो विद्याध्ययनोपदेशो नाध्ययनकथया चाध्यायद्वयेन देवावधिधेवे

रिविशेषरोषपक्षितेऽग्निहोत्रं जुहोति यवागुपचतीति वक्तुं इति सर्वसमंजसम् अथ बहुभिः साधनै
र्दुःप्राप्यो भगवानत्यल्पे जीवैः कथं प्राप्यते इत्याशं कायनोदनाय गंगावतरणांत प्रकरणा स्या रंभस्त
था हि विश्वामित्राश्चमादुसन्नानंतरं विश्वामकथानां संतः सत्कथैवैव कालं नयंतीत्यभिप्रायः कुशना
भपुत्री कथायास्तु वायुतुल्यैरपि विषयवैगोदुःसहः जितविषयवैगानां ब्रह्मदत्ततुल्यानां सतां संगोभ
वतीति सगरपुत्रनाशकथायास्तु सतां कोपोनाशस्यैव कारणा मिति भगीरथकथया व्यवसायोक्त
त्येतत्तथा च सत्कथया कालक्षेपकैर्जितविषयवैगैः सत्कथापौत्रैर्व्यवसायिभिर्भगीरथवद्दुःप्राप्योपि भ
गवान् प्राप्यत इति गंगावतरणांत प्रकरणाभिप्रायः इतः परमस्यैव प्रयत्नवत्तथा हि समुद्रमथनकथाया
अमृतार्थैः कृतप्रयत्नैरप्रापितान्यवरत्नां तारापपिलब्धानीत्यहोपुरुषार्थमहिमासवेऽश्वरानुग्रह
वशादेव असुरान्प्रतितस्यैव पुरुषार्थस्य विपरीतफलप्रदत्वाद् इति अन्यासामपि विश्वामित्रेणादुः
प्राप्यं ब्रह्मत्वं प्राप्तं रामेणाधनुषोभंगः भार्गवाय मानं मयोध्याप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं पौरुषमहिमैवैवत्यभि
प्रायः इति पुरुषार्थपरे भक्तिवैवेकादिपुत्तैर्हरिः प्राज्ञोत्पथतमो हन्तीत्ययं प्राथमिकाशयः इति च

१

/ ०

१

अनंतरमेवज्ञानाभ्यासेप्रवृत्तस्यविज्ञानेभिरतस्यच यदाज्ञानेषुनिष्ठावैप्राप्तवानरघुनंदनततोस्य
 बुद्धिःसंजाताधर्मेश्रोतुंमहात्मनःब्राह्मणोभ्योथवेदेभ्योभितुकेभ्योथधार्मिकःयेचान्येपिमहा
 त्मानोधर्मेषुकुशलाद्विज्ञातान्सर्वान्समहाभातेजाउपास्तेनिर्वृतःशुचिःकृतकृत्यमिवात्मानंम
 न्येतेधर्मशासनादित्यत्रे^{संभवायाः}विद्योभयोपदेशंविनाज्ञानंविज्ञानाभ्यासोक्तेर्वित्तिगमकत्वात्
 अत्रचप्रवृत्तस्येतिप्रवृत्तियुक्तस्येत्यर्थःअभ्यासवृत्तौप्रकर्षत्वंचदीर्घकालेनेरतर्थाभ्यासविषयसत्त्वा
 रयुक्तत्वंअभिरतिरभ्यासस्तथाचविज्ञानप्राप्तयेअभ्यासयुक्तस्येत्यर्थःज्ञानंतुत्रीतिपिबवतत्वानीत्या
 कारकंशास्त्रजन्यंसामान्यंविज्ञानंविशेषज्ञानंननुतत्त्वत्वस्यष्टभेदलेशंबुद्धेकमेवतत्किमिदं
 मुच्येतात्रीणितत्वानीतिचेन्मेवंतथासतिबुद्धिराएकत्वेतद्ज्ञानस्योपेकत्वादनेतरमेवयदाज्ञाने
 षुनिष्ठावैप्राप्तवानरघुनंदनइत्यत्रबहुवचनानुपपत्तेःनचज्ञानप्रज्ञार्थत्वाद्बहुविषयकवृ
 त्तिज्ञानाधारावहिकानामनुदरापरिणामिनांबहुत्वाद्बहुवचनस्यनानुपतिरितिवा
 च्यंक्षेकपोर्ध्ववचनेकवचनेबहुषुबहुवचनमितिपाणिनीयसूतेर्बहुत्वमेवबहुवचनेसामुख्यार्थ

येवेदितव्येपरोवेवापरचेतिसुत्यर्थः संगृहीतः ननु नात्र परविद्याप्रस्तावः कथमत्र तच्छ्रुत्यर्थसंग्रह इति
चेन्न सन्निधोगशिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिरिति न्यायेनापरविद्योपदेशस्य स्वसन्निधोग
शिष्टपरविद्योपलक्षकत्वेन तत्संग्रहस्य सुकरतया तच्छ्रुत्यर्थसंग्रहस्य संभवात् ननु वाल्यपरविद्या
नाधिकारात्तदुपदेशो व्यर्थ इति चेन्न गर्भ एवेतच्छ्रुत्यनोवाभेदे वरमुवाचे गर्भ एव परविद्या निष्ठा संभ
वेन वाल्यतदनधिकारत्वस्य दूरापास्तत्वात् ननु सति च तदधिकारेऽपरविद्यो^{पदेशा} व्यर्थ इति न भयोः सा
मानाधिकारत्वेनैकदा विरुद्धत्वादिति चेन्न विधयोरुपदेशस्य भिन्नाधिकारिकतया सामानाधि
करत्वेनैकदा विरुद्धत्वेऽप्युपवीतगृहणमात्रेणैवाधिकारस्य संजातत्वेन विद्योभयवृत्तिपादकेव
दत्ताविशेषादेकैवेव सामानाधिकारत्वे तदध्ययनमात्रस्याविरुद्धत्वेन अध्ययनोपदेशस्य तिदुष्टत्वात्
कवेरुपदेशस्य सर्वसाधारणत्वेन पुरुषभेदेन विद्योभयोपदेशस्यापि संभवान्नु वस्तुतस्तु भरतस्य भगव
दवतारत्वात्स्वेतिरवंधकोटिस्सून्यस्य नोपदेश्यत्वसंभवः नाप्यधिकारोपदा किंतु लोका नुग्रहादर्थमेव
तेषां सर्वमाचरितमिति नात्र शंका यथाशः ननु विनिगमकाभावात् परविद्योपदेश एवात्रो^{अपुन}त्ति चेन्न

धर्मोत्रिभागवतो विवक्षितः सकामधर्मस्य ज्ञाताधिकारिणां प्रतिदूरसाध्यवरं कर्मेव बुद्धिबोगाद्धनं
 जयइत्यादिना भगवता स्वयमेव निन्दितत्वात् पक्षततो भगवदापरोक्षभावादेव तदर्थं तत्साधनीभूतं
 तास्वमेवेति श्रुत्यनुरोधोऽङ्गीणीति विप्रतिपत्तिजसंदेहोत्पादकतया समाधेयसिन्धवे दोषचंद्रसाधर्म्योत्तु
 रूपे संदेहोत्पादकत्वेन तस्यायुक्तत्वात् कविना संदेहनिवारकत्वेन बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात् अत्र च वे बुद्धिः संज्ञा
 शब्दो एवकारार्थकस्तथा च यदाज्ञाने ध्वनिच्छां प्राप्तवान् न तु विशेषज्ञाने इति वेशब्दार्थः तत इति
 तदार्थकस्तथा विशेषज्ञानसाधनतया धर्मोत्तु बुद्धिः संज्ञातेत्यर्थः अत्र च कृतकृत्यमिवात्मा संम
 न्यते धर्मशासनादित्यस्येतद्धर्मादवश्यं विज्ञानं भविष्यतीति श्रवयजनितात्मा कृतकृत्यमिव म
 न्यते स्मित्यर्थः कृतकृत्यत्वं तु भगवदापरोक्षभावादेव भविष्यतीति इवार्थः अत्र च तत्त्वत्रयज्ञानमेव
 कविसंमतं अन्यथा हि ज्ञाननिष्ठा प्राप्तौ तद्विरुद्धधर्मनिष्ठानुपपत्तिः फलप्राप्तौ साधनानुप
 योगात् सति चास्मत्संमतज्ञाने स्वस्य शेषत्वज्ञानेन भगवतधर्माराधितभगवत्प्रीतिजनितमु
 क्तये धर्मशुश्रूषोपेतः शेषत्वं हि पार्थिव्यं अस्मन्मते ज्ञानानंतमपि प्रारथ्यं विना स्वरूपहान्यापेतं
 सर्वदैवपरमेश्वराप्रीत्यर्थं धर्ममुत्थानसंभवाच्च न च वाच्यं सर्वदैवपारथ्यं भवतां कदापि मुक्ति
 नैव दुःखयुक्तत्वादिति परमात्मनः प्रियस्य सेवायाः स्नेहया कृतायाः परमसुखरूपत्वादिस्तर

स्वरूपविच्छादुपपादयिष्यते

११

॥

११

र्षेतिप्रतिभातितथाचसंभवतिमुख्यः मुख्यकल्पनाया अन्याप्यत्वात् न च तेर्ह्येतिज्ञानानां बहुत्वात्तेव बहुवच
नस्यकृतार्थत्वंस्यादितिवाच्यमूतन्मतेवह्मनिष्ठाया एकापोदयेनपुरुषार्थदेयवृत्तिज्ञाननिष्ठेकोप्रयोज
नाभावात् न च पूर्वावस्थायां ब्रह्मास्मीतिवृत्तिज्ञाननिष्ठाया उपोदयत्वेमेवेतिवाच्यमूतपोदयत्वेप्येतादृश
निष्ठानंतरंततोस्यबुद्धिः संजाता धर्मश्रोतुं महात्मन इत्येवाक्त धर्मश्रवणादुपेक्ष्यते विरोधित्वेनोदया
संभवात् न च सुतत्त्वत्रयमेवेत्येव बहुवचनं तथापि विषयभेदेन तत्त्वत्रयविषयकज्ञानानां बहुत्वेपि
ज्ञानेनैव रूपेण संजातीयत्वोदकवचनेनपिसंगृहीतुं शक्यत्वात्तिः प्रयोजनं बहुवचनं न चासतिवा
धके बहुवचनेन न ज्ञानानां सुसक्यसंग्रहत्वात्कोटोपश्रुतिवाच्यमूतवृत्तिरिक्कवचने असतिवाधके
उपस्थितस्यैकवचनस्यपरित्यागायोगादिति चेन्न एवं सति जातिपक्षमादाय सर्वेषामेवैकवचनेन
शक्यसुसंग्रहत्वाद्बहुवचनोद्धेदप्रसंगात् न चेष्टापत्तिस्तथा शिष्टव्यवहारार्त्तेशिष्टव्यवहारप्रामाण्यं
च होलकाद्याचारप्रमाणपद्यवस्थापयतो जैमिनिना प्रथमाध्याये व्यवस्थापितं किंचैकवचनस्यैकमेवा
द्वितीयब्रह्मेत्यादिश्रुत्यनुसार्थ्यैकवचनानुरोधात्किमेक एव निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं सुतभोक्ताभोग्येति

वाङ्मनांस्त्ववश्यमभिवादयंतः

१२

नाप्यागमनानेगीकरणात्सुदृढतयातुपित्राज्ञानुलंघनरूपोद्यमोदश्रितः वस्तुतस्तुप्रविपक्व
कषायाणांदुर्देशोहं कुयोगिनां सकृद्यदश्रितं रूपमेतत्कामापेतनघमत्कामः शनैः सा
धुः सर्वानुचतिहृच्छयानित्यादिस्मृत्यर्थोदश्रितः ततोयोध्यायांरामादिदृष्टयातपश्चर्यतेतश्च
तुर्देशवर्मानंतरंरामप्राप्तिरिति तथाचप्रकरणाशयः पूज्यान्पूजयंतं सत्कर्मोचुतिष्ठंतं वृद्धौमिवा
देयं तैमस्त्वलितवृतं यतात्मानं सद्गुह्योः सहस्रं संतं द्विजोदेवाधीतविद्यं क्षरामपि दृष्टा स्थिति
रहितं मधीत परामपरविद्यं मपरविद्यार्थकर्मोचुतिष्ठंतं प्रयासतरं विचार्यतत्पलाच निखिल
संसारेभावत्वे सति कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तद्यथेह कर्मचितो लोकदीयते एवमेवामुजपु
रयचितो लोकदीयते इत्यादि श्रुत्या यस्माद्विभेदमयं मपि द्विपराद्धिस्थिमेत्यादि स्मृत्यादि
च विनाशित्वं विचार्य परविद्यार्थस्य निरतिशयसुखात्मकस्य मोक्षस्य नित्यत्वं विचार्य संजात
मोक्षाभिलाषं मुमुक्षुयानिर्भर्त्सितमोक्षविरोधोक्ते कयी कुड्वासदृशदुर्वृद्धितदृष्टिर्कर्मवाद्
तराज्यग्रहणोपदेशकसदृशप्रवत्युपदेष्टृकं तस्मै नमंति भूतानि निम्नमापद्वस्वामीति स्मृतेनि

१२

नन्वत्रापि परोक्षज्ञाने सत्यपि अपरोक्षज्ञानार्थं धर्मादुद्धानुपपद्यते इति चेन्न त्रैलोक्यज्ञानस्य कविसंमतत्वे बहु
 वचनासंभवस्योक्तत्वात् ततो वातरकथानंतरं वनंगते श्रीगणेशपतिरिचमते मंत्रिभिराहूते नभरते न निखि
 लवतांतं ध्रुवोके कथीकुञ्जयोर्मत्स्येनेनैके कथीकुञ्जाश्च दृष्टानि खिलदुर्वृद्धितद्वृत्ते भर्त्सने विवे
 किनाकर्तव्यमिति सूचितं पद्मभागवदिमुखादशपितृसमामातां ~~स्त~~ मातृगुल्या ~~स्ति~~ नादरणीय इति स्म
 रितं ततो राज्ञ्यग्रहणोपदेशकजनानादरः अनेन भगवन्निमुखीकरणाहेतुप्रवृत्त्युपदेशकादितोपदेश
 काभासा अनादरणीया एवेति सूचितं ततः पौराणिकः निखिलजने भरतप्रशंसा च नृनेन तस्मै नमंति भूता
 विनिमृता य इव स्वयं प्रति स्मृत्यर्थो दर्शितः ततो रामाभिगमनं अनेनैतमेव लोकमिच्छंत इति श्रुत्यर्थः स्म
 रितस्ततो गुरुसमागमस्ततो भरद्वाजाश्च मम नंततः सिद्धिदर्शनं भृत्युदेकाद्वरतस्य तदशक्तिश्च अने
 न कथासमुदायेन सतांप्रसंगान्मम वीर्यसंविद्धं अंतराया नृवदत्येतापुंजं तो योगमुत्तमं संगमपाक
 रतां पुनरनिष्टप्रसंगादिन्यादिस्मृतिस्मार्थो दर्शितः ततो रामदर्शनं ततो मरेत न बहुधा नुमीकृ
 तं तस्याप्यनंगीकृतवचनस्य रामस्याज्ञया पुनरागमनं अत्र च निखिलभक्तप्रधानभरतवचने

१३

समंतुपसिद्धे मवयवभोजनादिभिरिदियाहरणरूपः प्रत्याहारस्तदुपलक्षितः प्राणाद्यामोपि
 स्त्वितः प्राणाद्यामंविना प्रत्याहारस्यासंभवात्ततो निरंतरस्मरणेन ध्यानं तदादिहाधारणा
 तदुपलक्षिता समाधिश्चेति त्रये मवस्त्वितं किंचित् ॥ शब्दोध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्वाप्तिः
 दानं च सिद्धयोऽष्टावितिसंख्याकं सिद्धयुक्तं सैषिं स्त्वितं तथा हि मातुलकुले ध्ययनैतत्रैव यदा
 ज्ञानेषु निष्ठं वै प्राप्तामिति त्रयशब्दोपलक्षितार्थज्ञानं तदुपलक्षितमननात्मकं ॥ स्त्वितः ॥ ५
 ततो गुह्यभरद्वाजसमागमेन सुहृत्वाप्तिः स्त्वितो ततस्तपो ते भगवत्प्राप्तेरवगच्छान् स्त्वितं त
 दिना भगवत्प्राप्तेरसंभवात्ततो भगवत्प्राप्त्यनंतरं दुःखत्रयविघातः स्त्वितः तदनंतरं स्यावश्यं भा
 वादिनिः ॥ अथ श्रीरामचंद्राचर्योः ससाधनं मोक्षं पुनः कविरूपदिदेशस्तथा हि प्रथमं तावत्संसारमोक्षनिः
 सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्तया प्रव्रजंत्य कृतो दाहाः परवैराग्यमाश्रिता एते मेव लोकमिच्छंतः प्रवृजिनः प्र
 व्रजति यदहरेव विरजेत दहरेवैजेत् ॥ अभ्यासेन च कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ अभ्यासे वैराग्याभ्यां त
 शुक्तिः ॥ निरोधश्चादि स्मृतिस्तत्रार्थस्तच यन् श्रीरामस्य वनगमनकथां च कारततो गुह्यभरद्वाजादीभिः स

१३

त्वनिष्ठाभरणाद्वरततुल्यं

खिलजेनेः प्रशस्यमानं गृहीतं निखिलजनाशिष्यं तमेव लोकं मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीं श्रुतेरेतच्छरीरक
परमात्मरूपलोकदर्शनार्थं गृहीतं वैराग्यं हि स्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतिं यद्भरिमाश्रयेत्तद्
त्यादिसृष्ट्यावनंगतं मायिकविकारैश्चास्य बुद्धिभ्रंशो माभूदिति भगवत्प्रसादात्संजातगुह्यं भरद्वा
जसदृशसत्समागमं पुनरनिष्टप्रसंगादंतरायभूतप्राप्तसिद्धिसंधेः स्वकृतसंगसमर्थतादृश
वैराग्यात्प्राप्तभगवद्दर्शनमपि अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शं हं कुं योगिनामित्युक्तेर्गौरवत्स्व
कषायेतलशपाकतत्फलार्वं भगवत्प्राप्त्यर्थं पुनरप्याजन्मतपस्तप्यंतं तपः प्रतापादुत्तमिना
संजातभक्तदर्शनत्वराधानूनिरतिशयसुखात्मकमोक्षदो भगवान् न वश्यं प्राप्नोतीति अत्र च गृहात्प्र
व्रजितो धीरश्चैव रभ्यपदंतत्परमं विज्ञोर्ममोपत्रप्रसीदतीत्यंतं न श्रुकोक्तो गीतायां भगवदुक्तोः
पतंजलिना सूत्रितश्च भगवत्प्राप्त्युपायचित् शुद्ध्यादौ वैराग्यपुतोऽष्टांगयोगो विस्तीर्णस्तु
ष्टव्यं तथा हि गृहात्प्रमनेनैवैराग्यं सूचितं अभ्यासस्तु नंदिशमेतत्तप्यतः प्रसिद्धमेव सरस्वानित्य
त्मानेन शौचोपलक्षितानियमः सूचिताः यमं विना आसनादीनामसंभवाद्यमेपि सूचितः आ

सांख्योक्तं सिद्धं च कर्मणि

परिदेवयंतीसुमतिमालोच्य

पद्मतादात्म्याभिमानेनात्मन एव हरणां तदधीनत्वादिविवेकहरणां स्वयमेव तदुक्तं भागवते श्रीलिङ्गमायारचितं

तस्मात्प्रसङ्गिनाप्रसङ्गं न कुरुते

१४

14

अदनाशवदित्याश्वासनं तदुक्तमीश्वरकृष्णेन प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे
मतिर्भवति यादृश्यास्मीति पुनर्नर्दनमुपेत्य पुरुषस्य तिततः संसारां मुखमनः पुरुष
योर्बुद्धं बुद्धे बलस्मरा तुल्यस्य विवेकस्य दुर्मनसा हरणां मनसो जडत्वादात्मनो हरणां सं
भवेपि विशेषरास्य विवेकस्य हरणां तद्वरां संभवति स्वर्गीयस्त इत्यादि वर्ततत पुरुषविर
हेता तत्त्वपिन्याः सुमतेः परिदेवयंती मनसो बधः ननु मनसो भुदयो नारा म नो नारा म हो द य इत्यु
क्तेर्मनो नारा निखिलकृत्य समाप्तेः कृतकृत्यत्वा दग्निमज्ज करणा शयस्या सांगत्यं स्यादिति
चेन्न अत्रापि स्वर्गीयस्त इत्यादि वर्तत संसारे मुखत्व रूप विशेषरा नाशा देव विशिष्टम
न सरव नाशां जीकारेण स्वरूपतो मनो नाशाभावात् इत्येतत्सर्वं स्तुतिं चेदित्यर्थः ततः सीतामादा
य सरभंगा अमगमनं अनेन सुमतिमादाय मुनिमार्ग विहारः संभवतीति स्तुतिं तद्विना मुनिमार्गविह
रणानुपपत्तेः अत्र चेहोपयात्ये सारामोदावन्मानाभिभाषते निष्ठा न प्रतुता वतु ततो मां द्रष्टुमर्हति जि
तवं तं कृताधीह तदाहमचिरादिमं दुषास्मीति शेषः कर्मत्पनेन कर्तव्यं म हृदयेः सुदुः करो मेति श्लो
नथा चास्मिन्संसारैर्देवात्कदाचिदुर्मनसो संतो भवेत्तु सुमतिरुत्वा विवेकिनमवश्यंति रस्मरोति सोपि सुमतिवि
रहात्वरूपच्युति तुल्यं दुः स्वमन भवन्विवेकेनाश्वस्तो मनसा संयुज्यत निहत्यादित्यस्याभिप्रायः

१४

भागमानंतरंचित्रकूटनिवासकथयाशुचोदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमित्यादिसम्यक्प्रोक्तं ततो
मुनिदोष्टोतवर्त्मनाहंकारपप्रवेशकथयथासर्वज्ञेनापिमुनिसम्मतेनैवसर्वकर्तव्यमितिस्तचित
वान्नततोविराधसंगमसीताहरणविराधेनकौयुर्वामित्यादिनारामभर्त्सनानिततःपरस्पर्शात्तुवेदेत्या
नदुःखतरमस्तिमेपितुर्विनाशादिसोमिन्नेस्वराज्यहरणात्तथेत्यादिनारामपरिदेवनंततो लक्ष्मणा
श्वासनंततोयुद्धरामलक्ष्मणाहरणासीतापरिदेवनविराधवधाःअत्रचसंसारत्रवतामनःसमागमस्ते
नचसुमतिहरणंतेनैवविवेकिनःपरित्तरागर्थकौयुर्वामित्यादिभर्त्सनंततोदुःखात्पातीतिपितविज्ञा
नंतन्नाशात्स्वराज्यस्वरूपस्तद्धरणात्तस्युत्तथैवविदेहोदेहरहितज्जात्मासखेवेदेहःस्वार्थऽण
तस्यस्त्रीतुल्यासहायभूतातदधीनातत्संबंधीनीसुमतिस्तस्याःपरेणसंसारोन्मुखमनसास्पर्शा
न्मेदुःखतरं नास्तीत्यर्थकेनपरस्पर्शादित्यनेनेपुर्व्वरमराशीलत्वाद्दाम्बुल्यस्यपुरुषस्यप
रिदेवनंततो लक्ष्मणातुल्येनविवेकेनकिमिदंतुच्छंयदाभवदुद्विग्नराहताप्रकृतिरपिनपुनर्व्वी
नुमुपैतितदाप्राकृतस्यकावार्त्तकारणानाशकार्त्तनाशस्यावश्यंभावात्कपालनाशे

नेन

१५

15

पदिश्यान्नचलतिनिजवर्गधर्मतोयइतिस्मृत्यर्थः सचितोवेदितव्यः ततः सरभंगाश्रमागतमुनिभिंसरद्वारा
र्यन्नराजधर्मोपदेशश्चएतत्कांडेनधर्मनिष्ठेवोपदिष्टाततः शिष्याच्छिष्यद्वारायायमहंशरायंत्वामु
पस्थिताइत्यादिवचनमयुक्तीमिति रामस्योक्तिः अत्रासन्मानान्तपोषादिः सन्मानान्तप्रसः क्षयइत्यादिस्म
त्यर्थश्चात्रधर्मश्चसचितः ततः सुदीक्षादर्शनतत्कृपार्पणादिपर्ववत्ततो गच्छंतं समं त्रीण्येव व्यस
नानीत्युपक्रम्यमिथ्यावाक्यपरद्वाराभिगमनं वैरविनोरोदुतेतिव्यसन्नत्रयमुपदिश्यतत्रमिथ्या
वाक्यपरद्वाराभिगमनो रत्यंताभावरोमेप्रदश्यरौडतायाः सत्तांप्रदश्यनिरयराधमृगमारो
दोषमुक्त्वा तच्च शस्त्रधाररोडवश्यमेवेदित्येन्द्रुन्यासभूतखड्गस्पर्शराजातरोदुखभावो मुनि
नैरकंगतः इतीतिहासेनशस्त्रधारणां निषिध्यप्रथमतस्तु शस्त्रधारणानैवकर्तव्यंकृतेतुदेवमु
नि साधारणोऽपार्तशब्देनैव श्रेयसव्यइत्यतः समूलरतो विनाशप्रतिज्ञां कुर्वितिव्यजनयोपदिश्य
श्रेयस्कामान्नानकीधमादर्थइत्यादिनाधर्ममुपदिदेशः अत्रधर्मोपदेशस्तु धर्मकांडेनेदोष
शीयः उपदेशपक्षे तु सुमतिनात्याज्यतया व्यसनत्रयमुपदिश्य सर्वतावविचारखड्गनैवविभ
यादिभृतेतुसमूलाज्ञानविनाशनीयमतः समूलाज्ञानविनाशप्रतिज्ञां कुर्वितिसुमत्याकृतप्रतिज्ञा

१५

कावुक्ता ईद्विंशतः अथयोरर्थः कथापदे तु मेदेव व्यदिष्टा मा कदाचिदेवैरामस्य बुद्धिभूदहोम
पामृषैर्वैश्वर्यं त्यक्तं किंपिना जयेति तथाचानेकपत्रसंपादितं देवकार्यं स्वपमेवनष्टस्यादिति शंक
यामुनिं प्रतिवक्ति अतो राम इहोपपातियावन्मानाभिभाषते तावन्निष्ठां नयतुरां वरां नाशयति
त्यर्थस्तत्तदन्तरं मादृष्टमहति नार्वाक जितवंत महमचिरादुद्यास्मि यतो ह्यनेनान्येः सुदुःकरं म
हत्कर्म कर्तव्यं कर्तव्यकार्यात्पूर्वमेव दर्शने देवा देवैर्व्यबुद्धये कार्यनाशादिति न च वाच्यं मीदृश्य
रामे कथं विस्तुत्वविष्णुस्मृतिरिति अहो सुराणां च तमोधिगा यतामित्युक्तेः उपदेशपदे तु प्रर्थं दि
यारामसंगेष्टुत्सयेति स्मृतेर्विरक्तस्य सांसारिकसंगो दुःखा बह इति सूचितं ततो मया तपसा ब्रह्म
लोकां तालोकां जिता तं मां निनीधुरिदो आगतो भवदूर्ध्वान् धर्मगतो ह मिदानी तु मया पिता नूनो कां स्त्वं गृह्णासि
सरभोगेन ति भगवति स्वकर्मफलार्पणं यत्कारि विद्यदृष्टासीति स्मृतेः तत आह रिष्यामीत्यनेन त्वदन्तर्गृह्णित्वा इहमेव तु
भ्यंदास्यामीति भक्त्या दीयमानस्य रामेण प्रतिग्रहः इत्यत्र व्यंग्यस्ताप्यर्थं रामस्य परां ब्रह्मत्वसूचनमेव
तिटीका कृतोक्तः यदा अहमेव दुरिष्यामि न तु त्वदन्तर्गतं कि तु प्रादासमात्रमिच्छामीत्यर्थोऽस्माभिः कृतः
तेनैहिकाभुक्षिकभोगा विरागस्तु चितः अद्वैतार्थेन तु सत्रिवाणामप्रतिग्रह रूपं धर्मस्त्वय न स्वधर्मनिष्ठो

१६

१६

१६

१६

मर्थस्त्वन्यथेनेयः अनेनतामसत्वात्सुमतिप्रतिपत्त्यासुमतिविनिर्घस्यप्रतिद्वार्धमननुरूपं सु
मतिविहायस्वानुरूपामांभरेतिभर्तृत्वयांचासूचितचेतनानधिष्ठितस्यजडस्यप्रतिपत्त्यु
पपत्तेरितिततारोमेगालक्षणांप्रतिश्रीमानकृतदारश्चेत्यादिवाक्येष्वर्पणखायाः वेषरां अत्र
चश्रीमानकृतदारश्चेत्याद्यन्तेनपरिहासादोन्मोहोपश्रितिसूचितंयद्वाअर्थान्यथेनेयअन्य
थारामोसत्यनभाषतेइतिप्रतिज्ञादान्यापत्तिरितिटीकारः अनेनशर्पणखावांचनेनचिवेकि
नोदेवादागतामपिदुर्वृद्धिं चयंस्थितेतिस्चितंततोवंचनाक्रुद्धयाशर्पणखाया अस्यांभक्षिता
मया मां वश्यगृह्णातीत्याशयादुत्तराण्यंसीतागृह्णातीति ततो लक्ष्मणो न रामो जितेन विरूपकरां अ
दुर्मत्याह नेनपुत्रसंबंधलोदुत्तराण्यं गृहीतासुमतिर्विवेकयुक्तेनपुरुषेणारत्नगीयासाचविवेकेनानादु
र्तव्येतिस्चितंततः खरादिकथकथयात्रिविधंनरकस्येदं दारं नाशनमात्मनः कामक्रोधस्तथा
लोभस्तस्मादेतत्रयंत्यजेत्शक्रोतीहैवयः सोदुष्टाकुशरीरविमोक्षणात्कामक्रोधोद्वेगं स
युक्तः ससुखीनरइत्याद्यर्थोदश्रितः कामादीनां खरादितुल्यत्वात् ततोऽकंयनेनरावगायरा मपरा
क्रमकथनपूर्वकः सीताहरणोपदेशस्ततो मरीचेन निषेधस्ततश्चर्पणखाया पुनर्हरणोपदेशः
स्ततो मरीचेन पुनर्निषेधस्ततो रावगाभक्षितस्य मरीचस्य सहायार्थं मां अगमनं अत्रचविवेकि

ततः स्त्रीसंगत्याज्य इति सूचकः पंचाशरोच्चतां तस्तोगस्त्यदर्शनं ततो रास्येन रामं सत्कृत्यागतो स जा
मुनिभिरपि मान्य इत्यन्यथा स्वत्वित्यादिना धर्मप्रतिपाद्यमानायात्वापशिखरीशराणि दत्तानि
अनेन सत्संगो विधेयस्तस्मादज्ञाननाशोपायलाभो भविष्यातीति सूचितं ततोऽगस्त्योरामं प्रशंस्ये
यदि प्रकृतिस्त्रीणां मासृष्टेरधुनंदनसमस्यमनुरज्यंते विषमस्थित्यजंति च शतहृदानां लोल
त्वशस्त्रातिस्नाता तथा गरुडानिलयोः शेषामनुगच्छंतियोषित इत्याभ्यां योषित्वभावप्रपञ्चे
तद्वेषरहिताज्ञानकीलुक्ताश्चमार्थपंचवटीमुपदिदेश अनेन यथाचांचल्यात्सुमतिः कदाचि
दुज्जुगता न स्यात्तथा विवेकिना यत्नतोरक्षणीयेति सूचितं ततः पंचवद्यां रामेणाश्रमे यो गंस्था
ममुपदिशेति वृष्टे परवानस्मीत्यनेन दासस्योपदेशायोग्यत्वं पराधीनत्वात् किंतु तदौकारित्व
मेवेति लक्ष्मणेन सुस्फुटतया दासस्वभावउक्तः ततः पंचवद्यां स्वर्पराखागमः अनेन प्रयतमानस्या
पिसंसारकदाचित्सुमतिप्रतिद्वंद्वीभूताया दुर्मतेरपि समागमो वश्यं भवतीत्यस्मात्सुमतिस्त्वितं संभवं
तिदिभद्राणि विपरीतानि चानद्याः कारिणां गुणसंगोस्तिद्वंद्वान्नष्टकर्मकदिति स्मृतः ततस्त
न्मादकथया दुर्मतेस्तमः प्रधानत्वान्मादस्वभावत्वं सूचितं ततो रामादत्यंतं बलक्षरं सीतायाः
प्रतिपाद्यमर्त्तत्वाच्च सीताया विवृतिवृद्धि कंतुतामसत्वात्सुतिपादितं सीतानि दावचनाना

तत्तद्विबकषात्तदुक्तस्यार्थः ॥ २ ॥

五

26

17.

यहोरोभवेत्तदातदर्थं यतमानेन विवेकिना मद्यत्समूलं रजो विनाशनीयमित्येतावानेव निःश्रेयसो
दय इति सूचितं यद्वा विवेकज्ञानेन पित्रिसंश्रयाधिक्यात्तदनुगमत्तैकव्यवहितं सारं विवेकिनामपि र
जसंश्रयादिकाद्युगानुगतिर्भवत्येवेति न चित्रमेतदिति सूचितं अत्र च यन्निर्देशे मैथिलीमेतद
धीनमस्माकं कार्यमित्यत्र नाकारप्रत्ययस्ततो मरीचिबधस्ततसीतयारामं प्रति लक्ष्मणावधरा
लक्ष्मणागमने तु अनार्यकरुणारंभव्यसंनते प्रियं मन्ये इत्यादिसीतायाः परुषोक्तिः परुषोक्तेः
रक्षारार्थं तु व्यसने प्रियं मन्ये इत्येवं व्यंग्यार्थस्तु सर्वरक्षोवधरूपसमप्रतिज्ञाहानिरेव व्यसनेन
ने प्रियमिति मन्ये मद्यरणाभावे सर्वरक्षोवधरूपसमप्रतिज्ञाहानिरेव रक्ष्यभावात् अतएवानार्या
यां करुणायामारंभो यस्य स तथाविधो मद्यिष्य करुणायामनायीत्वं च सर्वरक्षोवधरूपमुख्य
कार्यविरोधित्वात् ततो रावरो न सीताप्रलोभनं सीतया च स्वस्य रामे स्नेहकथनं रामरावरायोश्च
महागिरिमिवाकं प्यमित्यादिना ज्यं यथा मत्तिकया वगीर्णमित्यंतेन महदंतरकथनं रामविरोधेन रा
वरादिना शोष्यत्र सूचितः ततो रक्ष्यः सीताया हरणं तत्रैव हरणमायाजानेन कथयन् वस्तुभूतायाः
केचित्तु स्वरूपतएव हरणं वदन्ति वाल्मीकिवा मायाजानेन कथयन् हरणस्यानुकृतत्वात्तन्न इति वदन्ति

कथापत्र

मल्लोभाद्रमस्यमस्यास्तु ५

[Faint handwritten Devanagari script at the bottom of the page]

विषयोरजःप्रतिकोगिकोदेषस्तामसत्वात्पुरुषपराक्रमानभिज्ञोऽकंपनतुल्यः सुमतिहरणार्थरजः राव
 प्रयतिमरीचिबुल्योरागस्तुतयराकमाभिज्ञोचिवकिनासरुद्युद्धासामर्थ्यमालक्ष्यनिषेधय
 त्तिपुनः शूर्पराखानुल्यदुर्मत्याधरितोरजोरागेरानिविद्धापिसहायार्थस्वधर्मत्वामरीचिवत्त्वा
 धीनरागंनिधुनक्ति तत्रचरागः सहाधीभवतीतिस्तुचितं ततो लक्ष्मणेन मरीचिज्ञानं अनेन विवेकेने
 वरागप्रवेशोलक्ष्यते विवेकस्य पृथक्करणसामर्थ्यादितिस्तुचितं ततः सीताहरणसंभवे सर्वरक्षोवधा
 संभवं विचिंत्य ^{मरीचा} ननु गमने सीताहरणसंभवस्तथा चावतारो निःप्रयोजनः स्यादिति संचित्य मरीचो नायं
 किंतु मृग इति मरीचंगोपयित्वा इह त्वं भवसंनद्धो यंत्रितो रक्षो मैथिलीमस्यामायतमस्माकं य
 त्कृत्यं रघुनंदन इत्युत्कालक्षमां तत्रेवा विहाय तदनुगमनं एतदेवामिषेत्याकारप्रक्षेदत्रार्थो
 कृद्धिः कृतः अनेन चरजः सत्त्वरूपरपि दुर्मतेः संबंधो वश्यं कदाचिद्विषयितिकारणसत्त्वे कार्योदयसंभ
 वादुर्मत्याः संबंधेषु दुर्मत्याः संधोदुःस्थरवतदसंबंधेन पुरुषार्थसिद्धिरतः समूलं रजोविनाशनीयं तदि
 नाशश्चापहृजसुमत्यपहाराय क्रियमाणेन पुरुषार्थात्मकेन युद्धेन तदपहारश्च रागानुगमनात् तद
 नुगमनं च विवेकत्यागात् सति च विवेके तदनुपपत्तेश्चावदेवाद्यागानुगतिरिति यदा कदाचित्सुमत्य

१८

ने

18

व्यवस्थास्तेनाहुतोभजनकाजनकात्मजेष्टेत्यन्तरोक्तेनरावरावचनेनविरोधः स्यादितिवाच्यम्वि
 रोधस्यकादाचित्कतादृशज्ञानांगीकारेणपरिहर्तव्यत्वात् ननुनात्रार्थःसकोचमीयोविनिगमको
 भावादितिचेन्नहिरापकश्चिपुर्विसुनाहोपिकथंमुक्तिंनेयापेतिप्रह्लातरूपस्यविस्तुरयमित्य
 ज्ञानाद्रावरावप्यज्ञानोद्वेत्त्याकारकस्यविस्तुपुराणावचनेस्येवविनिगमकत्वात् नचैतदनु
 सारेणतद्वचनमेवोन्नीयतामितिवाच्यंज्ञात्वादुर्भावेनज्ञानकीहरणासंभवात्परमतेजीयसो हरणव
 पिदेहपातापतेर्षहापयधजनितभगवत्कोपात्स्वरूपहान्यापत्तेर्लोकद्वयसिंहान्यापत्तेरमिष्यति
 केरभावात्तात्वाहरणासंभवेनैतदनुसारेणतस्यैतत्त्वमयोग्यत्वात् नचभगवदीच्छयासर्व
 घटेश्चेतिवाच्यम्अधर्मप्रवृत्तेर्भनुकृताभगवदीच्छानोत्पद्यन्तेभगवतोऽधर्मव्रत्वापातात् नचेष्टा
 पतिपदायदाहिधर्मस्पर्शानिर्भवतिभारतअभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंस्वजाम्यहमित्यादिस्मृतिवि
 रोधापत्तेकथंतद्विबुधेनाधर्मःप्रवर्तितइतिचेन्नअन्येनैधितकलिरित्युक्तेरधर्ममतेकलिबुद्धेरसंभवा
 तथाचसत्यसंकल्पस्यभगवतःसंकल्प्यदुत्पन्नस्यकलेरधर्माप्रवर्तनेहान्यापत्तेर्नचेष्टापतिर्भगव
 तःसत्यसंकल्पत्वव्याघातापातात् नचात्रापीष्टापतिःस्यादितिवाच्यम्सत्यकासःसत्यसंकल्पश्

१८

शृकंजस्वाप्रविवेशद्विताशनमित्यादिपुराणांतरविरोधात्तज्जगन्मातुःपतिव्रताशिरोमणीभूता
 यादुर्भावेनस्पर्शमात्रादेवरावरादेहपातापेतेवक्रावप्रवेशेचलोकपालानारावरावशर्वीर्त्तत्वा
 धनुमत्पुष्पाग्निनालंकादाहानुपपत्तेश्चवहोप्रवेशेतुतद्वलादहसंभवात्तनचवाल्मीकिनामायाजा
 नकाहरांनोक्तंतथाचकथंनिर्णयइतिवाच्यंवाल्मीकिनातुमायाजानकीहृतावस्तुभूतोवेतिविशेष
 तोनिर्णयिनोक्तकितुजानकीहृतेत्येवोक्तंतथाचनिर्णयकसामान्यवचनस्यपुराणांतरीयविनिर्णय
 यकविशेषवचनानुसारेणोन्नेयत्वात्केचित्त्वैवरावरावशानार्तभक्तत्वाज्जगन्मातुर्दुर्भावेनस्पर्श
 त्मकमहापराधजनितभगवत्कोपात्सद्योदेहपातसंभवान्तदन्तरंविरोधिविगमेत्तर्हाभगवत्प्रा
 तिभेविष्यतीतिभगवत्प्राप्तिलोभादुत्त्वैवसीताहृतेतिवदंतितदपिनिरतिशयानंदात्मकभग
 वत्प्राप्तिलुब्धेनापिसंस्तुत्याकमहादुःखनिमग्नेनापिभगवदुक्तेजानकीयंजगन्मातामृदुपाप्मे
 तिज्ञात्वादुर्भावेनसीतायाःस्पृष्टुमशक्यत्वात्तनचनतस्यदुर्भावइतिवाच्यंदुर्भावोविशेषाक
 वनिकायांरावराक्तवचनानुपपत्तेर्भावानुरूपवचनस्यासंभवात्श्रुतिश्चयन्मनसासनुतेतद्वा
 चावदंतीतिनचैजानामिसीताधरणीजसूताजानामिरासंमधुसूदनोयंअहंचजानेवयम

आविषंति तां प्रविशामि दुताशनं रामादन्यंच स्पृशे इत्यादि सीताशपथानुरोधादेशे च मयो मायामिव
 त्याघुक्त्यनुरोधाम् ५ इति त्वेव मया सोतै बहुता जानामि सीतामित्याघुक्तिं कादाचित्कज्ञानविवेकेन
 कदाचिदुत्पन्नमपि तादृशज्ञानं रजसातिरोहितं भवतीत्येव व्यवस्थापनीयम् अनुभवानुरोधा
 दिति सर्वसंज्ञसमग्रप्रकृतं ततः सीतामादाया च तं रावणं प्रति जगद्युनाधर्मोपदेशः कृतस्ततो युद्ध
 मरणां ततो गर्हत्यासीत् तथा कपिषु स्वचिह्नभूतानि वस्त्राणि निदिष्टानि तत एतदंतोदनाधीन इति
 सिद्धातिस्ततो लंकायां रावणो न सीताप्रलोभनं सीतापरुषोक्तिश्च तत इदं रासीताये सुनिवृत्त्यपि
 यस्य न अत्र च दंडकारणे मरीचं हत्वा निवृत्तस्य लक्ष्मणादरीनं तं देवसीताया अदर्शनं ततो राम
 परिदेवनं ततो मगत्संसारकारणाक्रोधगुरां अत्र च कथापक्षे क्रोधगुरादिकं लीलैव अन्यथा
 लक्ष्मीचंद्रादयः क्रमेण मवान्वापरिधुजे सागरो वात्यजे हेलानं प्रतिज्ञाम हृत्य जे इति प्रतिज्ञा मा
 दन्तवाचित्वप्रसंगमिया लक्ष्मणा बोधितस्य क्रोधनियमनानुपपत्तेर्लक्ष्मणागौरवाक्रोधनियम
 मनं चेदयोध्यायामपि वनवासं विहाय राज्यकरणापत्तिः किंचेश्वरस्य विलापो विलीलात्वं स
 च यतिश्चरत्वे प्रमान्युपरिष्ठात्प्रदर्शयिष्यते ततो जगत्सत्कृतायो मुखी विरूपकबंधं हत्वा श

वंशीमिलिन्वंपांजगाभेतिस्तुक्तं

त्यादिश्रुतिविरोधात्सुते श्रौको रथे यत्नात्प्राप्ता मा रणं पौरुषे यत्ने पि च यथा प्राप्ता मा रणं तथोपरिष्ठात्प्रवेदयि
 व्यामः न च बुद्धवत्सत्त्वं प्रसूयिकदाचिदधर्मानुक्तेष्वस्य को दोष इति वाच्यं पुगाननुरूपत्वात्तद्वयोजन
 भावात्सत्यसंधोजितक्रोधः शरणागतवत्सल इत्याद्युक्तेष्वन च रावरावरावधादिके मेव प्रयोजनमि
 ति वाच्यं तस्य संकल्पमात्रादेव संभवादज्ञात्वापि ज्ञानकी हराणां संभवाच्च कथं तर्हि प्रापरे श्री कृत्तेन पु
 गाननुरूपः परदारमिममर्जनरूपो धर्मः कृतो न कृतः यथा धर्मकः स्वप्रतिविंबविभ्रम इत्युक्तेऽप्रात्मन्यवरुद्ध
 सौरत इत्युक्तेर्गोपालतापिन्यां बुद्धिचारी श्री कृत्स्न इत्याद्युक्तेष्वननु तथाप्यज्ञदृष्ट्या तु कृत इति चेत्तत्त्वं
 पि तथा किमज्ञदृष्ट्या तस्याः प्रचलतरयाशास्त्रदृष्ट्या बाधितत्वेना किंचित्करत्वात् अस्तु वाऽज्ञदृष्ट्या पर
 दारमिममर्जन तथापि नाधर्मः श्रोपनयनात्कामचारवादमत्ता इत्युक्तेरुपनात्पूर्वतस्यादुष्टत्वात् न
 चोपनयादुर्जतेन कृतं न च वाच्यं तस्मिन् रापाहरणादिकं कृतमेवेति रुक्मिण्यादिनां परदारात्वाभावात्
 त्वयं वरे हरणस्य हननधर्मत्वात् तस्य चंचलं चंद्रवंशजत्वाद्युगाननुरूपत्वाच्चैत्यास्तां तावद्व्यकृतविचारेण
 तस्मादज्ञात्वेव मायासीताहेतात्वेव चारुतरं न सत्यसंधो भागवान्धर्मानुक्तेष्वं कर्तुमर्हति
 न च ज्ञात्वा गिरावरो न सीता हर्तुं शक्या न चाज्ञात्वापि सत्यसीतां स्पर्शत जीवतं संभवत्यतः पिबामि वा

२.

२०

वस्य मोक्षः प्रत्युत वधस्यैव सिद्धिरिति चेन्न सत्त्वविरहपव्यति संवंधापेक्षणात् संगद्यते गुणे मुक्तौ जी-
 वाऽजीवं विहाय निमित्त्युक्ते गुणत्रयत्वागो मोक्षसंभवात् गुणत्रयात्पागस्य च बुद्धधीनत्वादि-
 त्यदोषः अध्यात्मपक्षे सुमत्याः परस्तेरर्थस्तु समूलरजोविनाशप्रतिज्ञा। हानिरेव व्यसनेन तत्प्रियं
 त्वामन्ये मद्भरणाभावे समूलरजोविनाशप्रतिज्ञा हानिरवश्यभावात् अतएव नार्थायां कर्तव्यां भारं भो-
 यस्य स तथा विधमद्विषयकरुणाया मनार्थात्वं च समूलरजोविनाशकारूपमुख्यकार्यविरोधि-
 त्वात् इति ततो रजसा सुमतिप्रलोभनं विवेकेनैव रजसा प्रलोभनसंभवात् ततः सुमत्याः स्वस्य
 पुरुषेस्नेहकथनं पुरुषरजसोश्च महदंतरकथनं यच्चांतरं संहतत्वपरार्थत्वादिना तत्प्रपंचितमौश्व-
 रकस्मिन् पुरुषेणो वरजोविनाशश्चात्पं यथा मत्तिकया वगीर्णमित्यनेन सूचितः ततः सुमत्याः हर-
 रणां ततः जयपुसदृशपूर्वसंचितधर्मस्यैव रजसा युद्धप्रत्यवलत्वात् नमरणां ततः सत्त्वप्रधानत्वा-
 द्वागवतधर्मप्रवृत्ता सुमनस्तद्वृत्तिषु चंचलत्वात्कपितुल्या सुखवत्त्वसदृशसंस्कारात्मकं वै हं-
 निक्षिप्य गमनं बुद्धेर्हि त्रिवरावस्थायिन्याः संस्कारसमर्प्यैव गमनं संभवति अन्यथा सर्वानुभू-
 तस्य स्मरणानुपपत्तेः न च सत्त्वप्रधाने मनसि तद्वृत्तिषु चंचलत्वात् संभव इति वाच्यं न तत्र सत्त्व

२.

११

अत्रचमरीविवधादारभ्यपवागमनांतेनहर्वतावदागवधस्तद्वैजात्वासुमतिनापुरुषव्यतिविवेक
प्रेषणसुमत्यैवविवेकप्राप्तिसंभवात्तद्विवेकविनाकुत्रगतामिमतिःकेनह्येतोकथंजानुयादितिविवे
चनासामर्थ्यादिवेकसुमत्योरवियोगेसुमत्याहरणासंभवाच्चननुसुमत्यात्वहरोनकिंकार्यमितिचेत्
मूलरजोविनाशेपुरुषस्यास्वसंबंधस्थेयमिवातिब्रूमस्तथाहिसुमतेरहरणस्वधर्मचरतोविवेकिनःका
लेसमूलरजोविनाशःशनेःस्वयमेवभविष्यतीतिसुमतिमात्रादवतुल्यस्यसमूलरजोविनाशापानुष्ठ
तस्यकदाचित्स्पर्षणस्वसंबंधवत्पुनरपिदर्मत्वासंबंधोभवेत्कारणस्यरजसोऽनष्टत्वात्तथाच
निष्कमेवतद्धरणेतुतांविनाशरामपिस्थानुमशक्तेनस्त्रीमदृशसहयभूतसुमस्यपहारकसम्
लज्जरजोविनाशेकृतद्वयत्वेननाशितसमूलरजसाविवेकिनापुरुषेणसुस्यःसंबंधोभाविष्यतीपु
रुषेणानिरंतरसंबंधलोभात्तद्व्यतिविवेकप्रेषणाननुपुरुषसंबंधेनबुद्धेःकिंप्रयोजनमिचेत्तन्मोक्षमे
वेतिवदामःनववाच्यबुद्धेःकिंतन्मोक्षेतिबुद्धेःसंरुतत्वेनगृहशय्यादिवत्परार्थत्वात्तन्नच
पुरुषस्यपरार्थत्वंमसंहतत्वात्तन्नचवाच्यमज्ञायाःबुद्धेःकथंपुरुषार्थजवृत्तिरिति वत्सदिवद्वि
निमित्तंतीरस्यपयात्रवृत्तिरज्ञस्यत्यभियुक्तोक्तेःननुविस्मयमिदमुच्यतेयद्वुधिसंबंधात्पु

२१
एव कू
अतएवगुणत्रय
तमकंममन
यस्यास्थिपं४

त्वात्कार्यवकारसाधनानुवृत्तेरेवदृष्टत्वात्तन्मनसस्तस्यकार्येनराजसंवाच्यमनुवर्तितानु
वर्ततेचातो गुणात्रयकार्यमिवमनःकिंचसात्विकाहंकारस्यकेवलसात्विकत्वेप्रकाशात्मक
त्वाद्भजोतराकार्यानुलप्रवृत्तेरसंभवान्मनसउत्पत्तिरेवनस्यात्कारराव्यापारमतराहिनकार्यमुत्पद्य
मैशतितथाचोक्तं पातलभाष्येचित्तं हि प्रव्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणमिति इश्वरकुलोप्याहत्रिगुणमिति
ननुचकुंडबदरयोरिवरजस्तमसोःसंवधमात्रादेवसात्विकाहंकारेकार्यानुकूलाप्रवृत्तिः स्यात्ततश्चम
मसिवाचल्यं स्यात्तथाचसर्वमुपपद्यते इति चेन्न एवमनोनाशोतन्नाशानुपपत्तेर्नचकुंडनाशेवदरना
शोदृश्यतेनचेष्टापत्तिर्मनोनाशोपितयोरनाशोसर्वदाप्रोक्ताभावप्रसंगोमनोनाशोमहोदयइत्यु
क्तिविरोधश्चस्यान्महोदयस्यमोक्षस्यानुत्पत्तेः ननु कथं सर्वदाप्रोक्ताभावप्रसंगोरजस्तमश्चसत्त्वेनसत्त्वंचो
पशमेनचेत्याद्युक्तसाधनैर्मनोनाशानंतरंगुणात्रयनाशसंभवेनमोक्षसंभवात्तन्मनोनाशोमहोदय
इत्युक्तिविरोधस्तस्यामनोनाशो गुणात्रयनाशद्वारामहोदयसंपादक इत्यर्थकत्वात्तू इति चेन्नमनो
नाशानंतरमपिगुणनाशार्थसाधनांतरायेदायात्राप्रामाणिकत्वात्तन्ननुरजस्तमश्चसत्त्वेनेमुक्तमेवसाधनांत
रोपेदायांप्रामाण्यमितिचेत्सत्यंतनुमनोनाशाद्वर्गोवतदपिजमात्रसाधनायेदायामिवननुनाशार्थस्त २१

२१

स्य प्राधान्येऽपि गोशातयारजस्तमः संपर्कस्यापि संभवेन चोचल्योपपत्तेः अतएव सत्त्वप्रधानत्वादित्य
 त्रप्रधानपदं समर्पितं न च गुणात्रयात्मकत्वे गुणात्रयकार्यत्वे गुणात्रयस्तु संसोर्मनस्यैव ताभावः संभवति गु
 णात्रयात्मकत्वे तु सत्त्वस्य सत्त्वेऽपि रजस्तमसो रभावे गुणात्रयात्मकस्य स्वरूपस्य नष्टत्वात् स्वतः पनाशा
 पत्तेन चेष्यापत्तिर्विधिमाने देहसंबन्धे स्वरूपतो मनोनाशा संभवात् न चात्रापीष्टापत्तिरिति वाच्यम्
 कारणीभूतलिगात्मकमनोनाशात् कार्यभूतस्थूलदेहनाशापत्तेः परेऽप्येवमेवांगीकृतत्वात्
 गुणात्रयकार्यत्वे च मृदो घट इव कारणास्य यावत् कार्यं तत्रानुवर्तमानत्वात् गुणात्रयधर्मकत्वेऽपि धर्मि
 पर्यंतं धामे स्थिते रस्युपगमात् नयाच्चोक्तं पातजलभाष्यटीकायां नाचस्यति मिश्रेण न हि स्वभावानि
 योगपर्यनुयोगावर्हति एवं भवंतं मैवं भूतं मैवं भूत इति चेति न च मनः कारणास्य गुणात्रयस्य तद्धर्म
 त्वं संभवतीति वाच्यं शब्दादीनां स्थूलभूतकारणानां तद्धर्मतया दृष्टत्वात् अतो न गुणात्रयराहित्यं
 मनसः कदापीति ननु भागवते वैकारिकादुत्पत्तिर्मनसो भिहिता सा च गुणात्रयात्मकत्वे गुणात्रय
 कार्यत्वे गुणात्रयधर्मकत्वे वा विरुद्धे तद्वृत्तिचेन्न घटे प्रागभावाभावस्यैव रजस्तमसोः सहका
 रिकारणात्वस्य सत्त्वेऽपि वैकारिकादुत्पत्तेरविरुद्धत्वात् वस्तुतस्तुरजस्तमः संपृक्तो देवो वैका
 रिकान् मनसोऽत्यतिघटंते अन्यथा त्राणि मात्रस्य मनसि चाचल्यं नोपलभ्येत न स्य राजस
 न च धर्माणां धर्मिपर्यंतत्वे किञ्चिन्मागमिति वाच्यं यतः स्वभावरेवैधामप्यं यद्धर्मपर्यंतं तिष्ठतीति न हि स्वयं निवेकुं

२२

वारणां येव साधनांतरायेक्षणां न तु सत्त्वप्राधान्यसंपादनार्थं प्रसृतः संपादनयोगात् अ
 न्यथा मृदिपटसंपादनं तं तु सुबोधसंपादनं च स्यात् इदमेव चात्र सत्त्वप्राधान्यसंपादनं रा
 जसतामसपदार्थसिवाचतदनुकूलवासनया वासनाचपदार्थसिवाचतदनुबन्धव्याप्रीजां कुर
 यत्संसारस्यानादित्वेनानादित्वान्न दोषायेति तत्सिद्धं गुणत्रयकार्यमिव मनः एतन्मते गुणत्र
 यात्मकत्वात् गुणत्रयधर्मकत्वावैकारिकत्वाभ्युपगमानामविरोधादिदमेव मतं तदेव मतं सुमतं यस्त

२२

तिबाधके सैव विरोधान्मन्यते न न्वेक्षेत मतं विरुद्धं भवदीयमतमेव तर्हि दुर्मतं बौद्धमतं सर्वमेवा विरुद्धं द
 स्तिकमतं वा दुर्मतं स्यादिति चेन्न स्तन्मतं विरुद्धत्वाद्वैतस्य निखिलास्तिकमतं विरुद्धत्वाद्बौद्धमतं
 सैव च दुर्मतत्वात् न च विनिगमनाविरहादिपरीतमेव किं न स्यादिति वाच्यमृतकान्तु गृहीतप्रत्यक्षादि
 प्रमाणाविरोधरूपवाधकसद्भावसैव विनिर्गतात् बौद्धमते प्रमाणाविरोधो बहुभिरुपपादितो
 द्वैतमते त्वेवैतरेव ऽनावसरे निवेदयिष्यामोऽतो यदुक्तं न मनो गुणत्रय रहितं कदापि न तत्स
 तं अत्र च भागवती स्मृतिरप्याह न तदस्ति दृष्टि व्यावादि विदेवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः २२

गम ३

विनिर्गतात्
 बौद्धमतं
 विरुद्धं

रथा

सर्वगुरोभक्त्यापुत्रयोऽस्यसार्जयेदित्युक्तेरित्येवहि ननु कथमिदमवगम्यते यन्मनोनाशादर्वागेव सा
धनापेक्षेति चेत् सर्वमनोनिग्रहलक्षणां तादृशं तत्रैव मनोनिग्रहपथ्यं तं साधनापेक्षेति सदनतरं
साधनसमाप्तेऽनुत्तत्वात् यदि मनोनिग्रहानंतरमेव साधनानपेक्षं सुतरां तर्हि तन्नाशानंतरं तदनपे
क्षं नाशश्चात्राप्येव ग्राह्यस्वरूपतस्तदसंभवात् तर्हि निग्रहनाशयोः को भेद इति चेत् इति निग्रहे
निग्रहे वस्तुत्यादनसामर्थ्यराहित्यं नाश इति जानीयाः ननु गुरात्रयकार्यत्वेपि मनोनाशानंतरं का
शीभूतगुरात्रयनाशार्थं साधनांतरमपेक्षणीयमेव कार्यनाशकारणस्य परिशिष्यमात्रं त्विन दृष्टत्वा
दिति चेन्न प्रतिपरिणाममनोदग्धवीजकल्पस्वरूपमात्रावशिष्टं सकारणं साधननिरपेक्षं स्व
यमेव नश्यतीति साधनांतरानपेक्षणात् अतो वै कारिकादुत्पत्तावपि गुरात्रयकार्यत्वं मविरू
द्धमेव सत्त्वप्राधान्याभ्युपगममात्रेणान्वितं निखिलदोषवृत्तारणमपि ननु स्वयमेव सत्त्वप्राधा
न्यमनसि चेत् तदा तत्संवादनार्थं साधनांतरं नापेक्ष्यतापेक्ष्यते चानो मनसि सत्त्वप्राधान्यं
दुर्धरमेवेति चेन्न राजसतामसपदार्थसंबन्धमिभूतं मनसि सत्त्वप्राधान्यं तदभिभव

२३

२३

तत्कथमाचार्यविरुद्धं न स्मरसीति चेदस्तु तथैव नात्र ममाग्रहः तैरभावात् एवं तर्हि मनो न गु-
 रात्र यरहितमिह त्रैषास्मृतिर्न प्रमाराभावं प्राप्नुयादिति चेन्न प्राप्नुयादेव प्रमाराभावं तथा
 हि मनसो गुरात्र यान्मुक्तिरेव प्राप्तिर्नो गुरात्र यान्मुक्तिस्तस्या असंभवादेवोक्तं त्रिभिर्मुक्तं
 यत्प्राप्तिर्जातं तन्नेति कथं न प्रमाराभावं प्राप्नुयात् न चोपादानकारणात् नु रात्र यात्का-
 र्यं भूतं मनो मुच्यते न हि घटादिकार्यं मृदादिकारणरूपान्मुक्तं दृष्ट्वा चरं न च गुरात्र यं गुरा-
 त्वेन रूपेण जीवेन संबध्युमर्हति मनश्चादिकार्यं रूपेण परिणतस्य गुरात्र यस्य पृथक्
 नोपलंभा संभवात् न ह्येकुरूपेण परिणतवीजघटादिरूपेण परिणतमृदादिकं वा
 पृथक् नोपलभ्यते तथा चोक्तं जाते कुरे कथमुहोपलभेत वीजमिति मनश्चादिक-
 र्येषु स्थितुवत्तमेव दृष्टव्यं गुरात्र यं गुरात्वेनैव संबध्यतामित्यपि न यतो घटादिष्वनुव-
 तं मृदादिनपटेन पुंजं सत्त्वेन संबध्यते अपि तु र्घादित्वेनैव कारणगतधर्मस्याति-
 प्रसक्तत्वात् सामान्यत्वेनानुपस्थितत्वात् पूर्वविशेषधर्ममेव संबध्यमानं पतिष्यते संब-

त्रिभिर्मुक्तं
 त्रिभिर्मुक्तं

त्रिभिर्मुक्तं

२३

सत्त्वं चात्र मनः ननु त्रिभि रित्यस्य गुणत्रयान्यतमेन सत्त्वेन रजसा तमसा वा समुदितैस्त्रिभि र्वायुक्तं सर्वमे
मेव मनो न तदन्यतमेन मुक्तं किंचिदपीत्यभिप्रायस्तथा च सत्त्वमात्रेण गुणत्रयात्तर्गतस्य तदन्य
तमस्य सत्त्वस्य सत्त्वं तत्रोभयोरभावेऽपि यत्रिभि र्मुक्तं तन्नेत्यर्थः संगच्छत इति चेन्न एकसत्त्वेऽपि
द्वेन सत्त्व इति वेदेकगुणसत्त्वेऽपि गुणत्रयं नेति प्रतीत्युपपत्तेरेतदप्यप्रतीत्या त्रिभि र्मुक्तं यत्तन्नेत्य
र्थस्य बाधत्वात् गुणत्रयमुक्तिश्चेत्यप्रतीयते प्रमुच्येतास्तु गुणत्रयमुक्तिप्रतीतिस्तथाऽपि गु
णत्रयान्यतममुक्तिस्तु न प्रतीयते तथा च पूर्वोक्तमप्यपीलोचयतस्त्वेव दोषः किंच न प्रतीति
मात्रेण भूतले वर्तमानो घटो वा ध्येत प्रत्युत प्रतीतिरेव बाधेतैव मिहाऽपि गुणत्रयाभावविष
यिणी प्रतीतिरेकगुणसत्त्वा बाधानतां बाधितुमर्हति प्रतीतिरपि च गुणै र्यसत्ताभावं साधयती
मेकस्यापि सत्ताभावं साधितुं ह्यसत्तादभावं च साधयतीत्येवमेव बाध्यतामाधेय इति तथा
पि पूर्वोक्तदोषाणां मनुष्याणां नृदुक्तार्थस्य ऊटित्युपस्थितिकत्वेन वलीयस्त्वादयमर्थोऽनु
चित एव न न्वाचारेणैस्तु त्रिभि र्मुक्तं सत्त्वं प्राणिजातं यत्तन्नेत्यर्थः कृतस्त्वया तु सत्त्वं मन इति

२४

ननु भागवते तमो रजः सत्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणा इति गुणोत्पत्तिरभिहितं अत्र ते च सत्त्वो यते महान्
 स्वेषु गुणेषु गुणावतमस्ति व्यक्तेः संप्रलीयंत इत्यादिना महतो गुणोऽप्युत्पद्यते गुणानां चाव्यक्ते लयो
 मिहितस्तत्कथमिदमुच्यते यद्गुणानां पृथगुत्पत्तिर्न श्रूयते इति चेन्न गुणावतमतां विहाय स्व
 रूपेणावतिष्ठते महं स्ते च साम्यं प्राप्नुवन्तीतीत्येव तः श्रीधरेणाप्यंशोक्तस्तथा चैवं विवरतो र्वा
 वस्थापरित्यागः परावस्थाप्राप्तिश्चेत्येतद्व्यपेक्षप्रतीयते नान्यत्किंचिच्च तीयं वस्त्वंतरमपि
 प्रतीयते ननु कथं न प्रतीयते सर्वं न्ववस्था साहित्यं मध्ये चावस्था त्यागः अत्र ते त्ववस्थांतरप्रा
 प्तिरिति चेत्प्रतीयतां नाम तथापि महत्प्रकृत्योर्मध्ये गुणावतमना त्याग एव वस्त्वंतरं प्रती
 यते त्यागश्चाभावरूपो भावश्चाधिकरणात्मकमिति न गुणात्रयं पृथक् कथं तर्हि गुणो
 युष्माकृतत्वव्यवहार इति चेद्देवस्य प्राप्तेषु ते चैव कार्यत्वात् प्राकृतत्वव्यवहारः साम्यं प्राप्तेषु
 च कारणात्वात् प्रकृतित्वव्यवहार इति यथा कार्यवस्थामापन्नायां धिष्यां पार्थिवत्वव्यव
 हारस्योक्तं भागवते पार्थिवो दारुणो धूम इति तथा कारणावस्थामापन्नायां तस्यामिव

२४

विधिः

एवंचगुणत्रयकार्यभूतमनसोमुक्तिरेवगुणत्रयाजीवस्यमुक्तिः साचसतिदेहेनसंभवतीत्यतःस्तत्तं
त्रिभिर्मुक्तंयतन्नेतिननुकथंनार्हगुणैरितिमुनसामुक्तंयतन्नेत्येवकिंनोक्तोमतिचेत्कार्यकारभे
द्रेकशब्दप्रयोगादितिबद्धमःलोकेहिकार्यकारणयोगोदृष्टचरः इदमाम्रमिष्टंजवूदित्यादिषुननुतार्हगुणा
त्वेनगुणासंबन्धाभावेसत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवानिबन्धेतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्य
यमित्युक्तंगुणैर्वन्धनंकथमुपपद्येतनह्यसंबन्धारजुंकंचिद्वध्नातीतिचेन्नएतत्प्रकरणास्य
तत्तद्गुणोद्भूतंमनोवध्नातीत्यभिप्रायकत्वात्तरजुस्यानीयंहिमनस्तच्चसंबन्ध्यतस्वेत्य
दोषःगुणैस्तुमुंजस्यानीयेनवध्यतेगुणानासामंप्रकृतिर्वैषम्यंचमनःनचसाम्यावस्य
चि पाकिंत्कर्तुमर्हतिगुणानचगुणानांसृष्टिप्रकरसोषुक्चिदुत्पत्तिश्चूयतेभागवतादिषुतुमहदा
दिक्रमेणसृष्ट्युत्पत्तिश्चूयतेतथापनिषस्त्वपि एतस्मादत्मनःशकाशःसंभूतइत्यादिषुमहभूता
दिक्रमेणानचात्रगुणानामापिश्चूयतेअतोगुणानांसांसावस्थाधाकारणात्वाप्रकृतिशब्देनप
रार्थत्वाद्गुणशब्देनचाभिधीयतेनचगुणत्रयंनामकिंचिदस्त्वंतरंयेनगुणात्वेनदृश्यकसंबन्धस्यात्

२५

१५

यः ननु संत्वात्मगुणाकोनात्मनो गुणातीतत्वे विरोध इति चेन्न विरोधस्य तु गुणसंगोऽस्तीति स्फुटतरमुक्तं
 त्वात् न च बाह्यगुणसंगस्तु कारिरागुणः कारिराबुद्ध्यादयो नात्मा तथा च नात्मना गुणसंग इति बुद्ध्या
 दीनां जडत्वेनाकर्तृत्वात् सत्त्वादीनामप्यवधार्य कर्तृत्वं स्यात् न चिज्जडयोः संयोगस्यापि कर्तृत्वं न जडत्वा
 देवतर्हि कथमात्मनोऽपि गुणसंगकारिरागुणसंगोऽस्तीत्युक्तत्वात् न च आत्मनो दृशेरूपस्य कांचि
 चिक्रियां प्रतिकर्तृत्वमिति चेन्न ज्ञान एवेत्यादिस्तेषु बुद्ध्या विदुषा प्राप्तीत्यादिश्रुतिषु च ज्ञानक्रिया
 प्रतिकर्तृत्वस्यापपादितत्वात् तर्हि तार्किककणामिवात्मनो जडत्वं स्यादिति चेन्न स्वरूपस्यापि ज्ञानत्वा
 देतत्त्वं नुपरिष्टादुपपादयिष्यामः न चोक्तमनोऽकर्तृत्वे भोक्तृत्वं संसृजति कृतनाशकताभ्यागमप्रसंगा
 त्पतुशरीरस्यैव सर्वमिति तज्जडत्वादेव कर्तृभोक्तृमसमर्थं प्रतिप्रवृत्त्यनुपपत्तेविधिनिवृद्धशस्त्रस्यैव
 र्थस्यात्सामर्थ्याप्यधिकारिविशेषणत्वादिति हठात्प्रसंगितं आत्मनोऽपि कर्तृत्वं परिणामित्वादि
 प्रसंगरूपपरिष्टाद्वारोप्यते अत्रैव ममैवार्थदर्शयतीत्युक्तिरपि तद्यथैविकातूलमग्नौ प्रातं प्रदू
 यते एवं मेवैह स्य सर्वं यामानप्रदूयते एवं विदिनपोपन कर्मणा श्लिष्यते न च पुरोपन कर्म
 णा तथा विद्वान्पुरोपपाये विधूय निरंजनपरमं साम्मुपैति भूराहाऽभूराहस्तिनोऽस्तिनसु २५

पृथिवीत्वव्यवहारैर्हतित्रयस्योदेवंपदिकार्यकारणयोरभेदः स्यान्नेवमस्तिशब्दबुद्ध्यादिभेदेभेद
 स्यसिद्धत्वादितिचेद्वेदस्तुनसतशब्दबुद्ध्यादिभेदस्यत्वमप्यप्युपपत्तेर्यथान्यथोपतिस्तथासां
 ख्यतत्त्वकोमुद्यामनुसंधेयाः ननुयदागुरोर्भुक्तं प्राणिजातं नैवतदाभगवतेवगुणातीतः स उच्यते इति क
 यमुक्तोमेति चेन्न तस्य तु गुणानभिभूतत्वमात्रेण गुरोर्न पूर्वोक्ततत्त्वरायुक्तो प्राज्ञेः केवलं गुणातीत उच्य
 ते न तु गुणातीतः गुणातीतस्तु पूर्वोक्तं प्राणिजातं न तद्विरजामजनादित्यर्थस्तथाचोभयोरैकात्म्यादिरो
 धाभावात् अन्यथा प्रवृत्तिर्विनिवृत्तिर्वमोहमेव च पाडव न दृष्टीत्याद्यनंतरोक्ते नैव विरोधः स्यादुक्तं
 यथा भावप्रवृत्त्यादीनां तद्वर्माणां संभूतं व्यासोपि भागवते विष्णुद्रुतं यमद्रुतयोः संबोद्धममेवार्थस्य स्या
 मास तथा हि दंड्याः किं कारिणः सर्वे आहो चित्कतिचिन्मर्यामिति विष्णुद्रुतेः दृष्टायमद्रुताः सर्वे क्रमानु
 रोधेन दंडमर्हति कारिणः संभवंति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः कारिणो गुणसंगोस्ति देहवान्न ह्यकर्म
 कृदित्पुत्रुः सति देहे कर्मकाराः भावनिषेधो गुणाभावेन संभवति त्रतो गुणान्त्वमवश्यं मास्यं यंतथा च स
 ति देहे गुणातीतो न भवति तत्कार्योपलंभात् कार्यानुमेयमेव हि प्रमाणांतरानुपलब्धं कारणमित्यभिप्रा